КРАЄЗНАВСТВО

1'93

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

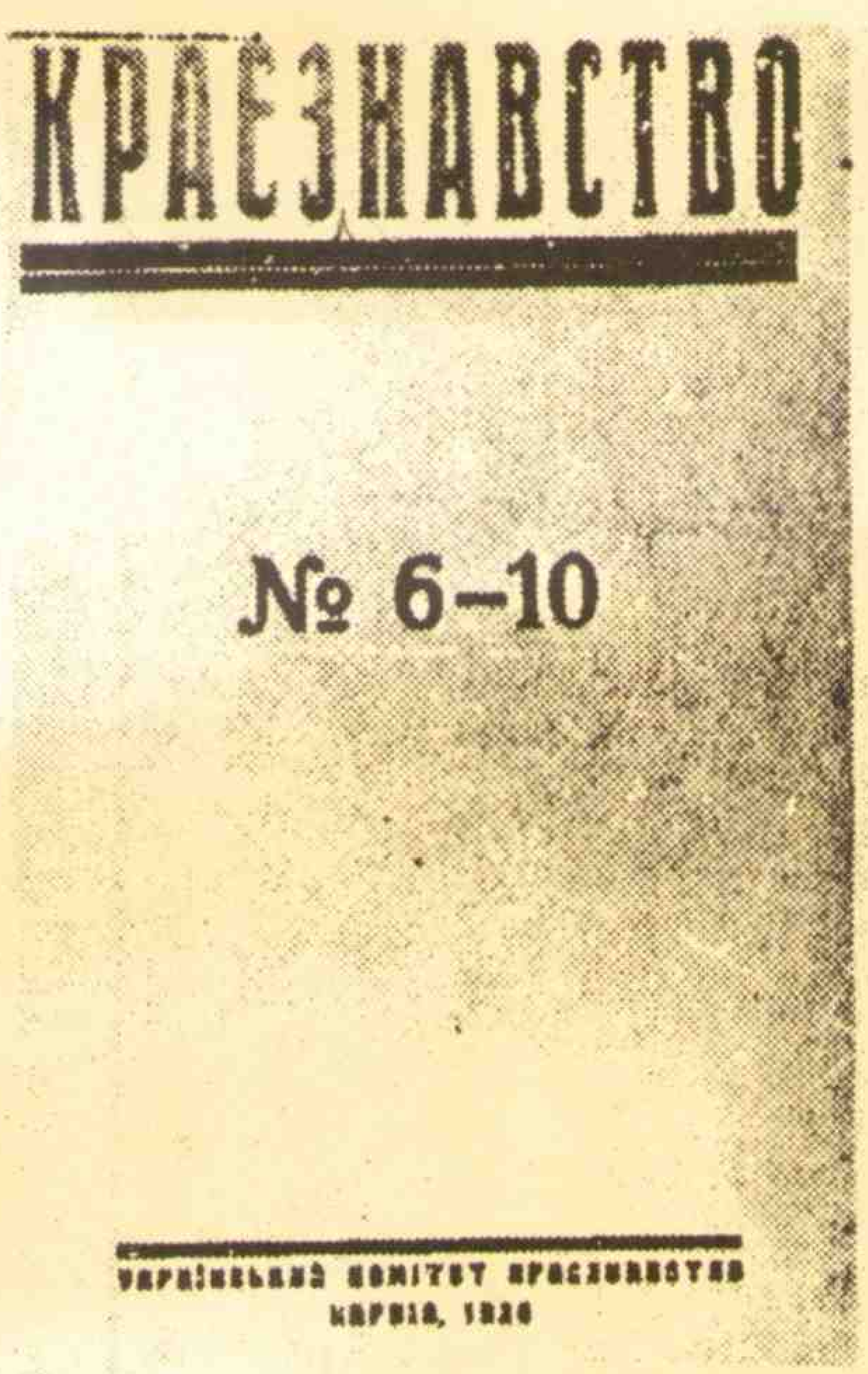
Всеукраїнська спілка краєзнавців
Редакція журналу „Пам'ятки України"

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО", ЙОГО
АВТОРАМ ТА ЧИТАЧАМ

Щиро бажаю творчих успіхів у відновленні історичної пам"яті народу і відродженні національної духовності задля розбудови й розквіту нашої незалежної держави України та щасливої долі її громадян.

Л.КРАВЧУК

Цим числом відновлюється видання репресованого в 30-ті роки одноименного журналу, заснованого Українським комітетом краєзнавства у Харкові 1927 року.
Нові засновники –
Всеукраїнська спілка краєзнавців
та редакція журналу „Пам'ятки України"

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

93'1

Річник 5 Число 1 (29)
Заснований 1927 року
Виходить щокварталу
Свідоцтво про реєстрацію
Серія КП ч.735 від 24.07.1992
Засновники
Всеукраїнська спілка краєзнавців
Редакція науково-популярного ілюстрованого журналу „Пам'ятки України"

ДО ЧИТАЧІВ

У добу нелегкого становлення державної незалежності України журнал „Краєзнавство" вважає за обов'язок плекати український національний патріотизм. Послідовно додержуючись засад історичного краєзнавства як наукової дисципліни, оприлюднюватимемо такі матеріали про події, факти, явища регіональної історії та культури, які відроджуватимуть у людській свідомості ідею самоцінності отчого краю, доходитимуть глибини духовних першоджерел Вітчизни, нестимуть грунтовні знання й живитимуть пам'ять про все розмаїття етнічних, мовних, культурних та інших витоків українців.

Часопис протистоятиме тяжким наслідкам довготривалої політики денаціоналізації народу, сприятиме пробудженню синівських почуттів до батьківської домівки, до материнської пісні, утверджуватиме єдність наших краян з Гуцульщини і Слобожанщини, Поділля і Полісся, Наддніпрянщини і Криму, з інших історико-етнографічних областей – У СВОЇЙ ДЕРЖАВІ, У НАШОМУ СЬОГОДЕННІ.

Особливу увагу приділятимемо Східній і Південній Україні, де надто дається взнаки незнання власної історії та культури, а то й зневага до них, до свого роду-племені. На першому плані – залюднення Слобожанщини, Надазов'я, Причорномор'я вихідцями з Наддніпрянщини та інших місцевостей; культурна місія хліборобів і військово-політична – козаків; стосунки між українцями і росіянами, поляками, євреями, татарами, греками, людьми інших національностей в Україні колись і тепер.

Не забудемо занапащену радіацією землю чорнобильську, полишені села в зоні зупиненої цивілізації, їхнє колишнє і теперішнє, трагедію поліщуків-висельців. Систематично висвітлюватимемо історію українців на етнічних теренах, що залишилися поза межами сучасної Української держави: на Підляшші, Холмщині, Лемківщині, Кубані, північно-східній Слобожанщині, Стародубщині, Берестейщині, Наддністрянщині, Південній Буковині, Пряшівщині та в краях компактного проживання наших вихідців – на Зеленому та Сірому Клині, Волзі, в Сибіру…

Ретроспективне вивчення місцевих пам'яток культури та славутностей, жител, вулиць, минулого сіл і міст, місць праці й побуту, історичного довкілля – це теж царина „Краєзнавства".

У широке річище публікацій журналу природно вливатимуться й розповіді про носіїв і творців наших традицій, матеріальної і духовної культури, насамперед в її локальних виявах, про славетних і поки що маловідомих співвітчизників, про наші красні роди та родини, вивчення рідного краю в школі. Не обійдемо увагою і тих людей, завзятих і самовідданих, хто в різні часи й за різних історичних обставин, звісно і безвісно творив правдивий літопис рідного краю.

Що ще має ввійти в коло зацікавлень нашого квартальника, сподіваємося, підкажуть самі читачі, яким видання адресоване, – аматори-краєзнавці.

Наші автори – звідусіль, де знають і люблять рідний край.

Наше видання, на відміну од інших, робитимуть передусім краєзнавці.

Редакційний портфель, далебі, не переповнений. Окрім представлених у цьому числі рубрик, плануємо й інші – „Знахідки, припущення, відкриття", „Гербовник", „Некрополь", „Діаріуш" тощо.

Запрошуємо вас до співпраці!

РЕДАКЦІЙНА РАДА, РЕДАКЦІЯ, ВИДАВЦІ

БІЛЯ ПОЧАТКІВ ЖУРНАЛУ

Український комітет краєзнавства визначив (за свідченням звіту УКК на 1 січня 1929 року) *як найраціональнішу форму методичного керування місцевими осередками видання журналу,* який би міг стати органом методичним, з одного боку, і з другого – органом, де б краєзнавчі організації мали змогу друкувати наслідки своєї дослідної роботи, зберігаючи тим пріоритет і концентруючи краєзнавчий матеріал, досі розкиданий часто в зовсім випадкових місцях, а здебільшого й ніде ще не друкований.

Право на видання журналу колегія НКО дала Комітетові ще 6.01.26 р., але за умови: *„ніяких дотацій од НКО на видавництво не просити"*. Почалося ж видання тільки з квітня 1927 року, тобто, коли Комітет мав тверді дані про бюджет, за яким, до речі, видатків на видавничу справу не передбачалося. Але, маючи зовсім незначні операційні кошти, Комітет спромігся випустити протягом 1927 року три числа журналу.

Звичайно, маючи на всю наукову роботу тільки 1500, а в подальшому – 2000 карбованців річно, комітет зважився на видання журналу тільки сподіваючись на активну допомогу краєзнавчих організацій у його поширенні.

Вже перші числа журналу, де серед інших матеріалів було опубліковано типовий Статут краєзнавчих товариств (№1, 1927 р.), стимулювали краєзнавчу роботу на місцях. Незважаючи на величезні матеріальні перепони побачили світ: 1927 року – 1, 2, 3; 1928 – 1, 2, 3, 4, 5, 6-10; 1929 – 1, 2, 3-10; 1930 – 1, 2, 3, 4, 5 числа друкованого органу УКК.

Відповідальним редактором журналу „Краєзнавство" був Михайло Григорович Кривоэотченко – людина складної життєвої долі.

Він народився 1892 року в місті Зінькові на Полтавщині. 1910 року, навчаючись у вищому технологічному училищі в Москві, прилучився до діяльності українських земляцтв і товариств – „Кобзар", „Слов'янська культура", „Громада". Згодом, продовжуючи навчання в Харкові, став одним з організаторів підпільної юнацької спілки під псевдонімом Тарас Воля.

У пореволюційний час, розчарувавшись у національній політиці правлячої партії більшовиків, М. Криворотченко постає як активний член очолюваної Г. Лапчинським групи федералістів у КП(б)У, що боролася за створення самостійної Української комуністичної партії.

За це 7 липня 1920 року його виключили з партії. Він довго не міг знайти роботи, перебиваючись тимчасовими заробітками. І все ж не каявся у самостійницьких гріхах, не просився до партії, мужньо зносив усі утиски.

Криворотченко деякий час працював директором новоствореного Соціального музею в Харкові, брав участь у розробці загальної концепції музейного будівництва в Україні. Та врешті залишив посаду і зосередився на створенні єдиного координаційного органу дослідників рідного краю – Українського комітету краєзнавства.

Здібний організатор, М. Криворотченко входив до президії Комітету, працював ученим секретарем і одночасно відповідальним редактором журналу „Краєзнавство", дбаючи про те, щоб цей друкований орган збирав і публікував кращі наукові та методичні матеріали, був справжнім порадником для низових краєзнавчих осередків, підтримував молодих учених та активістів краєзнавчих студій.

Коли ж краєзнавство стало непотрібне тоталітарному режимові, випуск журналу було припинено, а Михайло Криворотченко став однією з перших жертв репресій. На основі чекістських фальшивок постановою судової трійки при ДПУ УСРР від 9 квітня 1934 р. його було засуджено до п'яти років ув'язнення. Відбувши покарання в таборах на Півночі в умовах вічної мерзлоти, він сам обрав для подальшого поселення одне з найпівденніших міст – Чарджоу в Туркменії. Дуже сподівався повернутися на рідну українську землю 1941 року . . .

Подальша його доля – невідома.

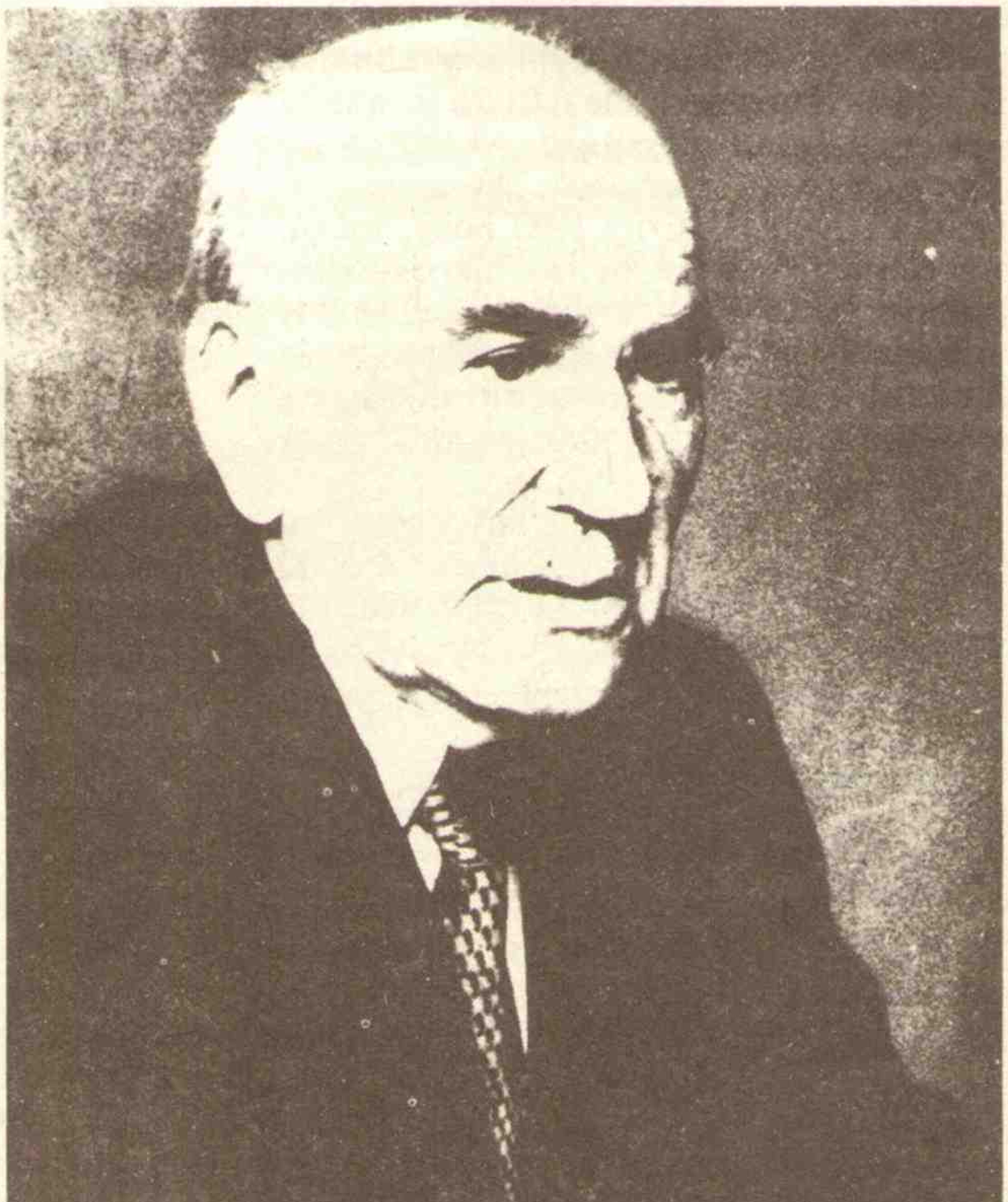
Юрій ДАНИЛЮК, Олесь ЮРЕНКО

СТАТТІ ТА СТУДІЇ

РОДОВІД УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Чистим і невичерпним джерелом духовності, моральності та культури сучасної людини є почуття любові до отчого краю, глибокої поваги до віковічних народних традицій.

Батьківщина для кожного з нас бере свій початок від тепла рідної домівки, тихої материнської пісні, чистої, як краплина роси, рідної мови. І хоч би де ми перебували, хоч би куди пролягли наші нелегкі життєві шляхи, в думках і спогадах завжди повертаємося до тих місць, де, як здавна кажуть у народі, зарите наше пуповиння.

Академік Петро Тронько

Та щоб по-справжньому любити рідний край, його треба добре знати. Це знання не лише підносить і звеличує людину, розширює її світогляд, воно є своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями нинішнім й прийдешніми.

Українське краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. Вагомий і безцінний внесок у його розвиток зробили відомі вчені минулого — Орест Левицький, Михайло Максимович, Опанас Маркович, Вадим Пассек, Олександр Лазаревський, Микола Закревський, Петро Єфименко, Микола Аркас, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Павло Чубинський, Максим Берлинський, Микола Біляшівський, Федір Вовк, Євтим Сіцінський...

Величезне значення для становлення українського краєзнавства мала плідна діяльність історичного товариства

Нестора-Літописця при Київському університеті Святого Володимира, Українського наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, Одеського товариства історії і старожитностей, Подільського церковного історико-археологічного товариства (з центром у Кам'янці-Подільському), товариства дослідників Волині (з центром у Житомирі), Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Чернігівської та інших губернських вчених архівних комісій.

У 20-х роках нинішнього століття в Україні успішно впроваджуються як наукові, так і громадські форми краєзнавства, широко видається краєзнавча література.

Характерно, що вже в перших статутних документах Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), затверджених урядом України в 1921 році, організаційно закріплювалась діяльність цілого ряду краєзнавчих комісій. Незважаючи на розпорошеність наукових сил, нечисленність штатів, співробітники цих комісій зробили помітний внесок у справу становлення українського краєзнавства, вивчення міст і сіл, народного господарства й побуту, дослідження місцевих природних ресурсів.

Спираючись на авторитет таких відомих вчених, як Павло Тутковський, Микола Шарлемань, Дмитро Багалій, Сергій Дложевський, Володимир Щербина, Агатангел Кримський, Федір Ернст, Михайло Слабченко, Федір Шміт, Осип Гермайзе, Данило Щербаківський та інших, комісії підготували й видали чимало наукових праць, які не втратили свого практичного значення й сьогодні.

Масове піднесення народного краєзнавства в 20-х роках, перетворення його на своєрідний „громадський сектор" науки зумовили необхідність розв'язання питань організації та координації діяльності місцевих осередків.

Так, 1 січня 1923 року відомий етнограф, діалектолог, фольклорист, професор Харківського інституту народної освіти Дмитро Зеленін звернувся до наукового комітету Головпрофосвіти НКО України з пропозицією скликати загальні збори краєзнавців м.Харкова з метою створення Харківського міського осередку дослідників рідного краю, який у подальшому, на його думку, міг би перетворитися на всеукраїнське об'єднання. Такі установчі збори відбулися у тодішній столиці України сімдесят літ тому – 28 січня 1923 року.

Відомо, що в рамках першого Всеукраїнського з'їзду в справі вивчення продуктивних сил і народного господарства України, який відбувся в грудні 1924 – січні 1925 року, працювала спеціальна секція краєзнавства, учасники якої зацікавлено обговорили питання наукової організації краєзнавчої роботи, інші важливі питання теорії і практики краєзнавства. Цілком одностайне було їхнє рішення про доцільність і своєчасність створення єдиного координаційного органу, який би взяв на себе всю повноту керівництва краєзнавчим рухом у республіці.

Цікаво, що серед ініціаторів організації і скликання першого форуму українських краєзнавців знов був харків'янин Дмитро Зеленін, на той час голова Слобожанської комісії краєзнавства при ВУАН. Він ще 24 вересня 1923 року підготував записку, в якій запропонував зібрати на нараду всіх подвижників краєзнавчої роботи України — педагогів (з питань: краєзнавство і школа, краєзнавство і екскурсії), музейних і архівних діячів, географів, геологів, ботаніків, зоологів, етнографів, археологів, діалектологів, статистиків, економістів, агрономів, метеорологів, фахівців з охорони пам'яток природи, старовини й мистецтва — представників центральних і місцевих краєзнавчих установ і товариств з Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Катеринославської, Одеської, Миколаївської, Запорізької, Херсонської губерній, а також з Галичини, Кубані і Дону, Москви, Петрограда і Білорусі.

Після проведення певної підготовчої

роботи 29 травня — 3 червня 1925 року в Харкові відбулася перша Всеукраїнська краєзнавча конференція. На ній було прийнято звернення до всіх краєзнавчих організацій України, в якому, зокрема, говорилося: *„Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства... була першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України... Конференція показала силу і життєвість краєзнавчого руху"*.

Форум дослідників рідного краю утворив Український комітет краєзнавства (УКК) на чолі з істориком Матвієм Яворським. До складу комітету разом з відомими вченими ввійшли представники державних планових органів, установ культури й освіти, місцевих краєзнавчих осередків.

І хоч Український комітет краєзнавства через об'єктивні й суб'єктивні обставини не зумів виконати всіх покладених на нього завдань, його роль у загальному піднесенні краєзнавчого руху безперечна. Так, якщо на початку 1925 року в Україні налічувалось 5 товариств, 11 гуртків у 5 округах, на 1 січня 1928 року — 37 товариств, 30 гуртків у 22 округах, то на 1 січня 1929 року, за неповними даними, працювало 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах. Це був зоряний час українського краєзнавства.

Незважаючи на певні труднощі, здебільшого матеріального характеру, співробітникам УКК вдалося налагодити з 1927 року випуск науково-методичного журналу „Краєзнавство", розрахованого на науковців та на широкий краєзнавчий актив. Матеріали, опубліковані на його шпальтах, дають яскраве уявлення про основні напрями краєзнавчої роботи, реальні здобутки краєзнавчих організацій і окремих краєзнавців, які плідно діяли тоді в усіх регіонах України.

На превеликий жаль, з початку 30-х років краєзнавчий рух поступово почав згортатися. В умовах • культу особи, монопольного права на істину, демократичне своїм характером, формами і методами роботи краєзнавство вже не вписувалося в структури командно-адміністративної системи. Саме тому звинувачені в націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язку з неіснуючими контрреволюційними організаціями краєзнавчі осередки були розпущені, а найактивніші діячі стали жертвами тоталітарної системи. Так, на основі різних сфабрикованих справ були репресовані голова Українського комітету краєзнавства М. Яворський, заступник голови М. Криворотченко, члени комітету М. Волобуєв, В. Геринович, С. Рудницький, О. Яната та інші.

Проблеми відродження краєзнавства стали на порядку денному в Україні вже наприкінці 40-х – початку 50-х років. Серед інших ініціатором позитивних зрушень виступила наша Академія наук.

У цей час почали відроджуватися місцеві краєзнавчі осередки. Один з них був створений у Миколаєві ще 1947 року. Наприкінці 50-х – початку 60-х років розгорнули свою діяльність краєзнавчі товариства на Житомирщині й Сумщині, історичне в Севастополі, комісія києвознавців у столиці України.

Якісно новий етап у розвитку краєзнавства, його наукових, громадських і шкільних форм пов'язаний з підготовкою в 60-70-х роках багатотомної „Історії міст і сіл Української РСР", яка і досі не має аналогів у світі.

У результаті спільної, зацікавленої діяльності науковців, працівників культури, освітян, краєзнавців-аматорів було видано 26 томів фундаментальної унікальної наукової праці, яка започаткувала новий напрям вітчизняної історіографії. Завдяки написанню „Історії міст і сіл" вперше всі міста, селища міського типу і численні села України дістали свою біографію, яка певною мірою відображає основні історичні етапи їх розвитку.

Координації краєзнавчих досліджень в Україні значною мірою сприяло проведення протягом 80-х років I—IУ республіканських краєзнавчих конферен-

цій у Полтаві, Вінниці, Чернігові, Миколаєві. В Полтаві також відбулася конференція з історичного краєзнавства, в якій взяли участь дослідники рідного краю з усіх республік колишнього СРСР. На основі практичних рекомендацій цих конференцій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень в Україні. Водночас і наукова громадськість, і краєзнавчий актив постійно наголошували на необхідності утворення загальноукраїнського органу, який би охоплював усі напрями краєзнавства — природничо-географічне, історичне, культурологічне, згуртував би навколо себе і науковців, і краєзнавців-аматорів.

За ініціативою широкої громадськості 27 березня 1990 року I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд утворив Всеукраїнську спілку краєзнавців, затвердив її Статут.

Ця науково-творча доброчинна організація покликана об'єднати активних учасників краєзнавчого руху, що ведуть дослідницьку, пошукову і культурно-освітню роботу, спрямовану на всебічне вивчення рідного краю. Серед найвагоміших завдань Спілки — формування національної самосвідомості, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу, розвиток кращих традицій вітчизняного краєзнавства, виявлення, облік та збереження пам'яток природи, дослідження і пропаганда пам'яток матеріальної і духовної культури, створення літописів окремих регіонів, всіх населених пунктів, трудових колективів.

Протягом 1990-1992 років за участю оновленої Спілки здійснено цілий ряд вагомих заходів. Насамперед проведено в м.Кам'янці-Подільському V Всеукраїнську наукову конференцію „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" (жовтень-листопад 1991 року) та ряд регіональних краєзнавчих конференцій у Запоріжжі, Луцьку, Черкасах, Полтаві, Тернополі, Переяславі-Хмельницькому, Новгороді-Сіверському, Каневі, Ромнах, Дунаївцях; засновано Всеукраїнську краєзнавчу премію імені Дмитра Яворницького і визначено перших її лауреатів, започатковано довгострокові програми „Пам'ять втрачених сіл" та створення у Києві Пантеону пам'яті видатних діячів української державності, науки і культури, які поховані далеко за межами рідної землі; випущено у світ ґрунтовний збірник науково-публіцистичних матеріалів „Репресоване краєзнавство" та виявлено ініціативу в написанні й створенні разом з іншими організаціями багатотомової серії книг „Реабілітовані історією", в якій будуть названі імена всіх громадян України, що стали жертвами тоталітарного режиму.

Нині, у час розбудови державності незалежної України перед Спілкою постають нові відповідальні завдання. Велику увагу ми приділяємо насамперед розвиткові шкільного краєзнавства. Адже саме з дитинства та юних літ конче потрібно прищеплювати почуття любові до мови, пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів наших пращурів.

Молодь повинна глибоко вивчати, добре знати природні особливості та історико-культурні надбання рідного краю. Саме вихованню почуття національної гідності нових громадян незалежної України слугуватиме запровадження курсу „Краєзнавство" в програмах усіх навчальних закладів.

Важко переоцінити роль, яку відіграють у наш час засоби масової інформації. Саме тому з перших днів діяльності Спілки постало питання про випуск власного друкованого органу.

Сьогодні, шановний читачу, Ви тримаєте в руках перше число журналу „Краєзнавство", відродженого попри більш ніж півстолітнє забуття. Часопис, за нашим задумом, повинен стати справжньою трибуною для великого загону літописців рідного краю, які плідно і безкорисливо вивчають і пропагують безцінні природні та історико-культурні скарби батьківської землі.

Щиро запрошуємо усіх до творчої співпраці.

Петро ТРОНЬКО,
голова правління
Всеукраїнської спілки краєзнавців,
академік АН України

УКРАЇНА: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ КРАЇ

Слово Україна має широкий і багатогранний зміст. Воно торкається географії й історії, етнографії, мови й культури, економіки й політики. Але в основі назви У-**країна** – кореневе поняття **край**, рідна земля. Термін цей має майже тисячолітню давність (вперше згадується в 1187 р.) і в кінці XX століття набуває свого справжнього змісту як країни – суверенної держави.

Україна, що міститься, як співають кобзарі, „проти сонця, головою до Возу, ногами до синього моря",– одна з найбільших держав Європи. За своїми розмірами вона перевищує Францію, Іспанію, Швецію, Німеччину. Загальна площа України – 603,7 тис. кв. км. Її протяжність із заходу на схід (від Карпат до Донецького кряжу включно) майже 1300, а з півночі на південь (від Полісся до Чорного і Азовського морів) – 900 кілометрів. Загальна довжина кордонів України становить близько 6500 кілометрів, з них 1050 – морських.

Україна займає сприятливе географічне положення. Вона розташована в Південно-Східній і Центральній Європі і безпосередньо межує з Росією, Білоруссю, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою. З ними має тісні зв'язки залізничним і автомобільним транспортом. Україна – морська держава з великими морськими портами на Чорному і Азовському морях: Одеса, Іллічівськ, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Керч, Феодосія, Маріуполь. Переважна більшість річок України належить до Азово–Чорноморського басейну. Головна водна артерія – Дніпро, з любов'ю названий у народі Славутичем. Він перетинає країну від північних її кордонів до Чорного моря. Близько 4% території має стік до басейну Балтійського моря.

Природа наділила нашу Батьківщину сприятливим кліматом, родючими землями з чорноземними ґрунтами, різноманітними надровими багатствами, великими ріками, неозорими степами, зеленими лісами, луками та мальовничими краєвидами.

Майже 95 відсотків загальної площі України на південному заході Східно-Європейської рівнини знаходяться в трьох природних зонах – степовій, лісостеповій та зоні мішаних лісів. Решта території (понад 5% площі) – в гірських областях (Українські Карпати й Гірський Крим).

Степова зона (майже 40% території) простягається від р. Дунаю до Старобільських степів включно і займає Причорноморську низовину, відроги Подільської і Придніпровської височин, Приазовську і Донецьку височини. Клімат теплий і жаркий (середня температура липня 21 –23°) з недостатнім зволоженням (річна кількість опадів 475 – 300 мм), ґрунти – звичайні і південні чорноземи й темно-каштанові. Орні землі займають понад 70% території. В південному степу великі земельні площі зрошуються.

Лісостепова зона (майже 34% території) від Прикарпаття до Середньо-Російської височини — займає Волинську, Подільську і Придніпровську височини та Придніпровську низовину та відроги Середньо-Російської височини. Клімат помірно-теплий (середня температура липня 18 – 20°), середньо-річна кількість опадів 500 – 550 мм, в ґрунтовому покриві панують типові чорноземи й сірі лісові ґрунти, ліси переважно широколистяні і близько 15% займають орні землі – понад 65% території.

Зона мішаних лісів (близько 19% загальної площі України) характеризується поліськими ландшафтами з пануванням піщаних низовин, боліт і заболочених земель. Середні температури липня 17 – 19°, баланс вологи позитивний – опадів випадає в середньому 600 – 700 мм за рік. У ґрунтовому покриві панують підзолисті ґрунти. Ліси із сосни, дуба, липи, вільхи займають понад 30% загальної площі. В зоні проведено значні меліоративні заходи.

Українські Карпати – гори середньої висоти (найвища вершина Говерла – 2061 м) мають вертикальну зональність ландшафтів – від лісостепових через лісові до полонинських. Ліси покривають майже 60% території.

Гірський Крим (макс. висота 1543 м – гора Роман-Кош) з Південним берегом має субтропічні, середземноморські риси клімату з жарким літом (середня температура липня 22 – 24°), значною кількістю годин сонячного сяяння (в Ялті понад 2200 годин на рік) та опадів у горах (на Ай-Петрі – понад 1000 мм на рік). Ліси з дуба, бука, сосни займають близько 40% території. На Південному березі Криму є субтропічні рослини.

Населення України становить 51,7 млн. чол. (за переписом 1989 р.). З них українців – 73,6%, росіян – 21,1%, євреїв – 1,3%, білорусів – 0,8%, молдаванів – 0,6%, поляків – 0,5%, болгарів – 0,5%. В Україні живуть також угорці, румуни, греки, німці, чехи, словаки, татари, гагаузи та ін. За межами України за офіційними даними проживає близько 10 млн. українців, з них у Росії – 3,7 млн., Казахстані – понад 900 тис., Молдові – близько 600 тис., Білорусі – 240 тис., Узбекистані – 154 тис. чоловік.

Українська діаспора на Заході найчисленніша в США — 1,2 млн., Канаді – 1 млн., Польщі – 350 тис., Румунії – 250 тис., Аргентині – 290 тис., Бразилії – 155 тис. Є українці в усіх країнах Європи, деяких країнах Азії, і навіть в Австралії живе близько 35 тис. українців (Застовний, 1991).

Україна – індустріально-аграрна країна зі складною структурою народного господарства. Найбільшу питому вагу має промисловість, яка складається з машинобудівного комплексу, чорної і кольорової металургії, хімічної і нафтохімічної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, легкої, харчової, деревообробної та промисловості будівельних матеріалів. Структура промисловості тривалий період складалася в умовах єдиного народногосподарського комплексу колишнього Радянського Союзу і в сучасних економічних умовах не відповідає потребам населення України. Сільське господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза), цукрового буряку, соняшнику, льону-довгунця, овочів, кормових, баштанних культур, садівництва і виноградарства. Сільськогосподарські угіддя становлять майже 42 млн. гектарів. Щорічний урожай зерна в середньому 40 – 45 мільйонів тонн. Тваринництво за вартістю валової продукції всього сільськогосподарського виробництва займає перше місце.

Транспортна мережа охоплює всі види сучасного транспорту: залізничного (загальна протяжність понад 22 тис. км), морського, річкового (загальна довжина судноплавних рік – майже 5 тис. км), автомобільного (загальна довжина шляхів з твердим покриттям близько 150 тис. км), повітряного та трубопровідного (в т.ч. і транс'європейські нафто- і газопроводи).

Україна славиться своїми курортно-рекреаційними районами: Кримом, Українськими Карпатами, Одеським Причорномор'ям, Приазов'ям, Товтрами та ін.

Тривале використання природного середовища, нераціональна експлуатація природних ресурсів, військові дії внесли значні антропогенні зміни в природу, часто негативного характеру. З метою збереження природного середовища в Україні створено 12 державних заповідників, 3 національні парки та значну кількість інших природоохоронних об'єктів.

В останні десятиріччя, в зв'язку з необґрунтованим розміщенням ряду промислових підприємств хімічної, металургійної, нафтопереробної промисловості, відсутністю очисних споруд, недоцільним гідротехнічним будівництвом і надмірними меліоративними заходами та особливо спорудженням атомних електростанцій (їх в Україні – 5) склалася загрозлива екологічна ситуація. В ряді районів – Донбасі, Промисловому Придніпров'ї, Азовському морі і особливо в Чорнобильській зоні – вона має катастрофічний характер. Розробка і здійснення комплексної екологічної програми – одне з пріоритетних державних завдань.

При всіх спільних рисах України як єдиної країни – вона складається з

регіонів, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями. Їх можна називати історико-географічними краями, до кожного з яких віднести 2 – 4 сучасні адміністративні області, виділивши в окремий регіон Республіку Крим.

1. Донецький край (Донецька і Луганська області) відрізняється своєю складчастою будовою земної кори, височинним рельєфом, наявністю вугільних родовищ та інших корисних копалин, інтенсивним розвитком гірничодобувної, металургійної, хімічної, машинобудівної промисловості, густою мережею транспортних магістралей. Він густонаселений, з великою кількістю міст і селищ міського типу. Край розташований в степовій зоні з родючими ґрунтами й розвиненим сільським господарством. Донбас недостатньо забезпечений водними ресурсами. Природне середовище зазнало великих антропогенних змін і знаходиться в кризовому екологічному стані.

2. Лівобережно-Придніпровський край (Харківська, Сумська й Полтавська області), куди входить значна частина колишньої Слобожанщини, розташований в основному в лісостеповій зоні, тільки північно-західна частина Сумської області відноситься до зони мішаних лісів з поліськими ландшафтами та південь краю в Харківській і Полтавській областях лежить у степовій зоні. В цьому краї розробляються родовища нафти і газу Дніпровсько-Донецької западини, залізорудні родовища в районі Кременчука. Край характеризується розвитком машинобудування і приладобудування (Харків, Полтава, Суми), легкої та харчової промисловості. Інтенсивно розвинене землеробство і м'ясо-молочне тваринництво.

3. Запорізько-Дніпровський край (Дніпропетровська і Запорізька області), який ще називають Промисловим Придніпров'ям, повністю знаходиться в степовій зоні. Області краю посідають провідні місця по вирощуванню зернових культур. Наявність залізних руд (Кривий Ріг), марганцевих родовищ (Нікополь, Токмак) у межах Українського кристалічного щита, близькість Донбасу обумовили інтенсивний розвиток гірничодобувної, металургійної, хімічної та машинобудівної промисловості. У промислових центрах, особливо в Запоріжжі, Кривому Розі, Дніпропетровську і Дніпродзержинську складна екологічна обстановка.

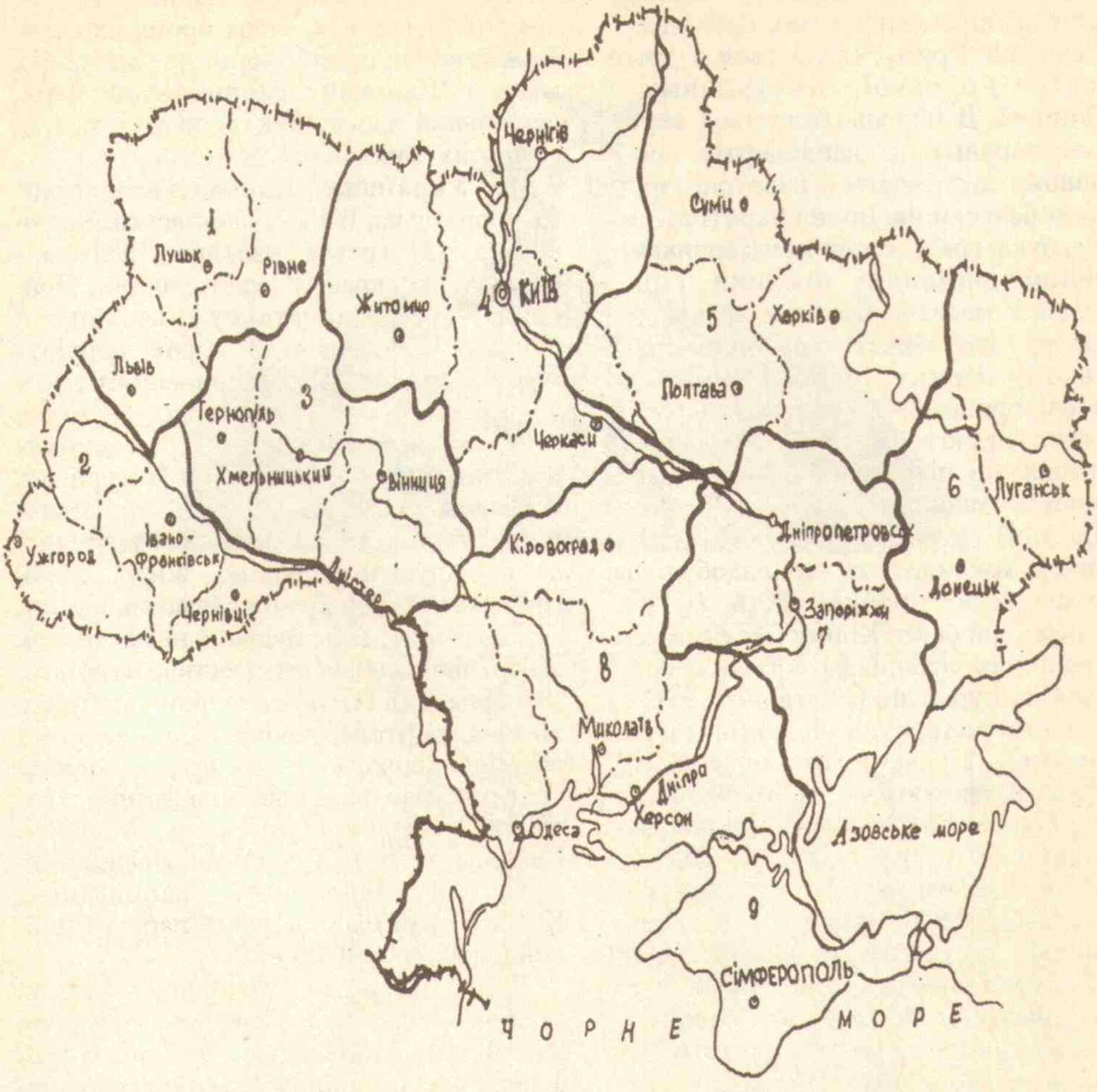
4. Київсько-Придніпровський край (Київська, Житомирська, Чернігівська і Черкаська області) лежить у лісостеповій зоні та зоні мішаних лісів. Тут протікають Дніпро, Прип'ять, Десна та їхні притоки. З корисних копалин найважливіше значення мають родовища нафти і газу (Чернігівщина), титану (Житомирщина), бурого вугілля (Ватутіне і Коростишів), кам'яних будівельних матеріалів (Житомирщина). Край має давню історію, починаючи з палеоліту. Це ядро Київської Русі, це Шевченківський край. В сучасних умовах розвинені приладобудування, хімічна, легка і харчова промисловість. Тут вирощують зернові й технічні культури, овочі, розвинено м'ясо-молочне тваринництво. Є два державні заповідники — Канівський та Поліський. Великої шкоди населенню, господарству і природі завдала катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (1986 р.)

5. Причорноморський край (Одеська, Миколаївська, Херсонська й Кіровоградська області) майже повністю знаходиться в степовій зоні з родючими чорноземними ґрунтами. Недостатня кількість опадів вимагає меліоративних заходів. З корисних копалин тут розробляються буре вугілля, поліметали, уранова руда. Є перспективи на золото. Промисловість спеціалізована на суднобудуванні, сільськогосподарському машинобудуванні, харчовій і легкій галузях, розвинені морський транспорт і портове господарство.

Причорномор'я займає провідне місце по вирощуванню зернових культур, соняшнику, розвитку м'ясо-молочного тваринництва та птахівництва. Тут знаходяться державні заповідники — біосферний Асканія-Нова, Чорноморський та Дунайські плавні.

6. Кримський край (Республіка Крим) займає півострівне географічне

Природно-господарчі регіони України

1. Західне Полісся
2. Українські Карпати
3. Поділля
4. Київське Придніпров'я
5. Лівобережне Придніпров'я
6. Донбас
7. Промислове Придніпров'я
8. Причорномор'я
9. Крим

положення і має свій автономний статус. Рівнинна частина Криму, яка обіймає більшість території півострова, характеризується степовими ландшафтами, широко використовується для сільськогосподарського виробництва з застосуванням зрошувального землеробства.

Гірський Крим складається з трьох куест – Головної, Внутрішньої і Зовнішньої. В них проявляється вертикальна зональність ландшафтів, що в основному визначається висотою гір та експозицією схилів. Вони покриті лісами з дуба, бука, граба, сосни та чагарниками. Найвищі вирівняні ділянки гір – яйлинські масиви, безлісні й покриті переважно трав'янистою рослинністю. В Гірському Криму широко розвинені карстові процеси. З корисних копалин використовуються залізні руди (Керченський півострів), різні солі для хімічної промисловості (Сиваш), кам'яні будівельні матеріали. Найбільший розвиток має харчова, приладобудівна, хімічна і легка промисловість.

Південний берег Криму має елементи субтропічних ландшафтів і використовується як курортно-рекреаційна база та для виноградарства і садівництва. Кримський гірський заповідник має важливе природоохоронне значення.

7. Подільський край (Вінницька, Хмельницька й Тернопільська області) займає західну частину лісостепової зони України. На його землях вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, цукровий буряк, овочі та інші сільськогосподарські культури. Значна роль належить садам.

На Поділлі добувають граніти, каолін, вапняк. У Подільському краї значний розвиток має харчова (зокрема цукрова), хімічна, машинобудівна та легка промисловість.

8. Львівсько-Волинський край (Волинська, Рівненська та рівнинна частина Львівської області) знаходиться в основному в зоні мішаних лісів з пануванням поліських ландшафтів. Сюди входить Волинське і Мале Полісся, Волинський лісостеп, Розточчя і Опілля.

Частина земель заболочена або перезволожена, є великі озера (Світязь, Пулемецьке, Турське). Тут проведено значні меліоративні роботи. На полях краю вирощують пшеницю, жито, ячмінь, картоплю та інші сільськогосподарські культури. В краї знаходиться Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, є родовища сірки, кам'яних будівельних матеріалів. Розвинена машинобудівна, хімічна, легка й харчова промисловість. Важливе природоохоронне значення мають Шацький національний парк, державний заповідник Розточчя та ряд обласних заповідних об'єктів.

9. Українсько-Карпатський край (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька та гірська частина Львівської області) включає гірські райони Прикарпаття, Закарпатську низовину й північну Буковину. В горах панують лісові ландшафти з поширенням дуба, бука, смереки, ялиці та сосни з вертикальною поясністю. На полонинах розвинені субальпійські луки і чагарники. В Передкарпатті, Закарпатті і Буковині переважно сільськогосподарські угіддя, де вирощують пшеницю, жито, овочі, виноград. З надр краю добувають нафту, газ, озокерит, сіль, будівельні матеріали, мінеральні води. Є перспектива на золото (Закарпаття). Розвинена гірничодобувна, хімічна, нафтопереробна, лісова і деревообробна, харчова і легка промисловість.

Край має важливе курортно-рекреаційне значення (Трускавець, Моршин, Свалява та ін.). Тут організовано Карпатський державний заповідник, Карпатський національний парк та інші природоохоронні об'єкти.

Межі історико-географічних країв не завжди збігаються з межами сучасних адміністративних областей. Але, враховуючи, що управління територією, планування і статистичні показники здійснюються за адміністративним поділом, території областей (за винятком Львівської) повністю віднесено до того або іншого краю. Історико-географічні краї є по суті сучасними природно-господарськими регіонами України. Вони потребують дальшого поглибленого вивчення своєї історії, географії, етнографії і культури.

Олександр МАРИНИЧ,
президент Українського історико-географічного товариства, член-кореспондент АН України

ХРИПКИЙ ВІДДЗВІН „ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ"

Дзвони України . . . Сьогодні, мабуть, важко знайти людину, яка б, почувши їхній мелодійний спів, не прислухалася до його чарівної гармонії, не спробувала розгадати його утаємничений для сучасника зміст, що ясніше сприймається на рівні підсвідомого, ніж осягається розумом. В цьому феномені — сила творчої наснаги багатьох поколінь майстрів-ливарників та скромних дзвонарів, які через постійний пошук і незаспокоєність душі довели свою справу до вершин справжнього мистецтва, здатного силою невловного звуку полонити найвибагливішого естета.

Втім, ще в далекому минулому кожному з дитинства була зрозуміла й мова дзвона — коли він відбивав час, кликав на відзначення святкових днів чи урочистостей, збирав на народну раду, попереджав про наближення ворога чи сповіщав про перемогу над ним. За народними переказами, дзвони могли оберігати від грому, лихого повір'я чи

На світлинах – архівні кадри з кінохроніки 30-х років

злої сили. В старовинних літописах і хроніках залишилися записи про те, що дзвони давалися в посаг і на спасіння душі і вважалися найкращим подарунком. Тож без дзвонів не обходилося жодне село — вони були для загалу і оберегом, і вісником, і джерелом виховання почуття прекрасного.

Відтак, з давніх давен зародилось і розвивалось ремесло лиття дзвонів, яке нерідко сягало вершин справжнього людвисарського мистецтва. Щоправда, імена давніших майстрів-ливарників, здається, назавжди відгороджені від нас завісою часу. Однак немало творців шедеврів художнього литва XVI—XVIII століть відомі. Серед них — Іван Андрійович, який працював у Новгороді-Сіверському, Йосиф Балашевич та його син Карпо з Глухова, Олексій Іванович, Іван Горлякевич, Афанасій Петрович, Петро Романовський та Іван Моторин — із Києва, Іван Коробкін — із Чернігова та інші.

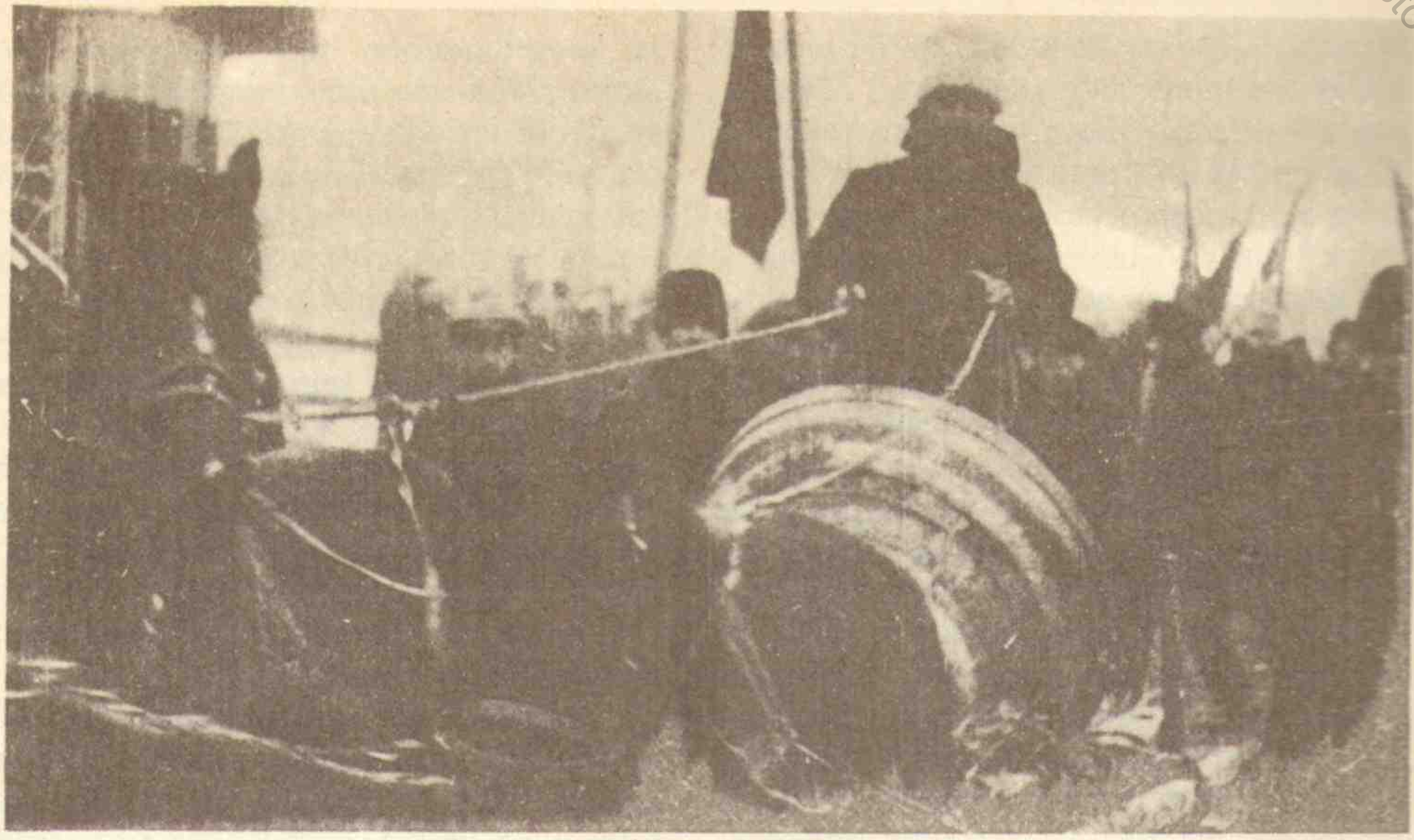
Дослідники та поціновувачі старовини звернули увагу на їхні твори вже в XIX ст. Так з'явилися описи високохудожніх дзвонів, зроблені в працях археологічних з'їздів, історико-статистичних описах єпархій України, розвідках М.Самойлова, Є.Сіцінського, М.Захаревського, М.Захарченка, Л.Падалки, К.Широцького та інших творах, присвячених історії окремих українських міст. Не обійшов увагою досягнення українських ливарників і М.Олов'янников — автор фундаментального дослідження „История колоколов и колокололитейное искусство" (М., 1912). На початку 20-х років нашого століття свою розвідку „До історії українського ліярництва" опублікував Вадим Модзалевський, а на початку 70-х — побачило світ найфундаментальніше дослідження основних етапів розвитку художнього лиття в Україні, виконане Павлом Жолтовським.

Ті, хто знайомився з його роботою, мабуть, не раз ловили себе на думці: чому, коли на сторінках книги розмова заходила про дзвони, автор майже завжди вів її у минулому часі. Невже його невблаганний вплив виявився міцнішим від металу, з якого були відлиті дзвони? На перший погляд, можна було погодитися і з таким поясненням, бо кожен дзвін, мабуть, мав свій окреслений вік. Як і людина, він переживав молодість, зрілість, старість . . .

Та з найдавніших документів і досліджень фахівців знаємо, що найцінніші дзвони були оточені особливою увагою і турботою людей — їх оберігали, прагнучи продовжити їхнє життя, використовували лише в певних випадках, про що свідчать назви, які вони діставали: Ранній, Скликун, Суботній, Постовий, Благовіст та інші. Коли ж час усе-таки брав своє, траплялось, виливали копії улюблених дзвонів-реліквій. Тож доля дзвона, його вік залежали не лише від часу, а й від настроїв і діянь людських.

На жаль, не завжди вони визначалися завданням збереження усього того, що просто необхідно було передати у спадок наступним поколінням, аби вони не забули про першоджерела українства, могли пишатися своєю належністю до народу з могутнім творчим потенціалом та самобутньою славною історією. Невідомо скільки унікальних дзвонів загинуло в пожежах воєн, які обвуглювали Україну впродовж усього середньовіччя. А скільки їх було знищено „правовірними" католиками-єзуїтами! Втім, „геростратової слави" нажили й державні ревнителі російського православ'я, які, поціляючи в коріння українського народу, руйнували його старовинні козацькі церкви та монастирі.

Багато втрат зазнали церкви України і під час першої світової війни. Це видно з довідки, підготовленої в 1919 р. комісією з питань повернення церковно-археологічних цінностей в Україну, створеною при Міністерстві ісповідань Української держави: *„В 1915 році 11-ти повітам Волині вищою владою було наказано в зв'язку з війною негайно вивезти поза межі Волині все найважливіше майно і дзвони. Наказ цей був виконаний церквами на місцях дуже різноманітно та без всякої системи. З загрозою обстрілу й знищення усьому селу церковне майно закупорювалось в ящики, складалось в мішки і рогожі,*

„Червоний обоз" з дзвонами, знятими з церков Вінницької округи. м. Немирів, 1930 р.

одвозилось на ближчу станцію і там здавалось начальнику станції, котрий видавав або ж накладну, або ж просту записку, вказуючи кількість і вагу вантажу. Людям, котрі здавали церковний вантаж, не завше навіть було відомо, куди це церковне майно було вивезене. І лише після наступної тиші стало відомо, що частина церковних речей була відіслана до Києво-Печерської лаври, частина розміщена на Курському губернському складі, частина розкидана на станціях Курської, Московської, Воронезької та Нижегородської залізниць . . ." Як писав згодом Ф. Ернст, у 1918 році частину старовинних дзвонів, вивезених з Волині та Поділля, вдалося знайти біля станції Борків неподалік від Харкова. Однак врятувати їх не вдалося.

Утвердження в Україні радянської влади тісно зв'язало долю дзвонів не лише з долею українського народу, а й його церковних організацій. За умов здійснення в Україні політики державного атеїзму нічого доброго це не віщувало. Проте в ході проведення різного роду антицерковних кампаній початку 20-х років — вилучення церковних цінностей „у фонд боротьби з голодом" у 1922 році, зачинення монастирів у 1922—1923 рр. та ін. — дзвони менше впадали в око творців нового суспільства. Щоправда, вже тоді з них почали виливати погруддя вождів революції, виручені за продаж дзвонів кошти вносили у фонди розвитку авіації, тракторизації, культури тощо.

На початку 20-х років з'явилися й більш глобальні проекти „господарського" використання дзвонів. За опублікованими 1923 року підрахунками Л. Красіна, здобутого від перетоплення дзвонів металу було досить, щоб на кілька років забезпечити сировиною електротехнічну промисловість Радянського Союзу. Та вступити у відверту війну з мільйонами віруючих радянська система ще не наважувалась. Тож, як і раніше, дзвони, в тому числі й унікальні художньо-історичні реліквії, і далі служили людям.

Щодо дзвонів – пам'яток культури, то на них поширювалась дія прийнятого ВУЦВК та РНК України 16 червня 1926 р. Положення про пам'ятки культури й природи. У відповідності до нього цінніші дзвони мали перебувати під охороною держави та доглядом її пам'яткоохоронних органів.

Втім, сьогодні ми вже добре знаємо справжню єзуїтську сутність радянської

держави. Проявилася вона і в її політиці щодо ідеологічного опонента більшовиків – церкви. Вже в другій половині 20-х років більшовицько-державний атеїзм стає непримиренно-войовничим, а на культове майно його провідники починають дивитися, передусім, як на важливе джерело нагромадження ресурсів для вирішення господарських потреб країни. Очевидно, згадали тоді і про розрахунки Красіна. Принаймні в 1927 році Управління держприбутків Наркомфіну СРСР таємним листом до НКВС УСРР зобов'язало його забронювати всі дзвони держфонду республіки за Наркоматом закордонних справ для проведення розрахунків з іноземними державами. Щоправда, в липні 1928 року НКФ СРСР повідомив, що Комісія зі створення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів („Комцветфонд") визнала *„за можливе зосередити в Москві й інших містах РРФСР всю ту кількість дзвонів, що треба НКЗС для його остаточних розрахунків з лімітрофними державами, а тому бронювання дзвонів за НКЗС на території УСРР відпадає"*.

На певний час про дзвони України, здавалось, забули. Та лише на певний час. Створена в кінці 20-х років спеціальна організація для заготівлі металевого брухту – Рудметалторг – просто не могла обійти їх увагою: надто вагоме прирощення металу на потреби „соціалістичної індустріалізації" обіцяло тотальне вилучення та перетоплення дзвонів. Під впливом пропагандистських та організаційно-адміністративних заходів на зборах і мітингах трудящих, сесіях місцевих рад, у трудових колективах масово приймались рішення про перетоплення дзвонів. Таким чином натхненники кампанії прагнули довести правочинність дій, що безпосередньо зачіпали почуття мільйонів віруючих та порушували пам'яткоохоронне законодавство.

Так, 30 грудня 1929 року на засідання президії Харківської міськради було винесене питання про зняття дзвонів з церков міста. Думка присутніх членів президії та запрошеного представника юної піонерії тодішньої столиці України Транспольського була одностайна й дістала статус рішення – враховуючи „вимоги" виборців, а особливо робітників промислових підприємств та піонерів, – дзвони передати для потреб розвитку металургії. Ніяких поправок на історико-культурне значення дзвонів, звичайно, не робилось.

Не були вони зроблені й Чернігівським окрвиконкомом, який, прикриваючись тими ж вимогами трудящих, розпочав підготовку до утилізації всіх дзвонів округу, серед них – і ряду унікальних зразків українського та російського ливарництва.

Довідавшись про наміри Чернігівського та інших окрвиконкомів, Київська крайова інспектура охорони пам'яток терміново скликала 6 січня спеціальну нараду представників ряду науково-дослідних закладів, на якій було всеобічно обговорено питання про критерії оцінки дзвонів як пам'яток культури, що не підлягали утилізації.

Виходячи з життєвих реалій, учасники наради прийняли рішення, що передбачало зберегти всі дзвони XV–XVII століть (їх в Україні на той час залишились одиниці). Збереженню підлягали і найбільш видатні пам'ятки XVIII століття, позначені датами, визначними художніми прикрасами, геральдичними знаками чи іменами майстрів, а також окремі характерні зразки дзвонів XIX століття, усі дзвони в державних історико-культурних заповідниках та екземпляри з унікальним музичним звучанням. При цьому учасники наради допускали можливість передачі частини дзвонів XVIII століття до Рудметалторгу, але після їх обов'язкового дослідження фахівцями.

Сповіщаючи Чернігівський окрвиконком про рішення наради, її учасники наголошували на тому, що *„дзвони Чернігова мають виключну історико-культурну вартість та підлягають безумовному збереженню"*. Зокрема це стосувалось ряду дзвонів Вознесенського та Спасо-Преображенського соборів, Єлецького монастиря в Чернігові, Домницького монастиря, Юр'івської

церкви в Седневі, церкви в с.Клочкові.. Ряд дзвонів пропонувалось тимчасово передати до музеїв Чернігівщини.

Усвідомлюючи небезпеку, яка нависла над унікальними пам'ятками культури, представники об'єднаної наради В. Базилевич та Б. Пилипенко особисто виїхали до Чернігова, де 17 січня 1930 р. взяли участь у засіданні Чернігівської окружної комісії охорони пам'яток, яка повністю схвалила їхні пропозиції щодо збереження цінних для науки і культури дзвонів округу. На засіданні було вирішено порушити відповідне клопотання перед Чернігівським окрвиконкомом, при якому на той час працювала спеціальна комісія по вилученню дзвонів. 18 січня її представник прибув на засідання окркомісії охорони пам'яток культури. Директор Чернігівського держмузею М. Вайнштейн запропонував не знімати дзвонів зі Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів, зберегти всі дзвони Єлецького монастиря та забезпечити охорону найбільш цінних пам'яток ливарництва в соборах округу. Однак, після тривалої дискусії більшістю голосів було вирішено зняти Потьомкінський дзвін роботи І. Коробкіна із дзвіниці Спасо-Преображенського собору, дзвін гетьмана П.Полуботка з Вознесенської церкви, дзвін роботи стародубського майстра Г. Нікітіна з дзвіниці Троїцького монастиря, дзвін І. Жебелика в Єлецькому заповіднику. Всі вони мали бути передані до музею. Пропозиція про збереження дзвонів Єлецького монастиря не була прийнята. Було відкладено і рішення про охорону цінних дзвонів округу та передачу до музею ряду невеликих дзвонів для їх дослідження.

Більше того, 20 січня 1930 року голова Чернігівського окрвиконкому Гаврилін у листі до ВУЦВК після ряду запевнень, як то: *„Виконуючи директиви центру про вилучення дзвонів . . . та бажання і волю трудящих про зняття дзвонів та використання частини пам'ятників на культосвітні потреби міста, ОВК та призначена президією комісія на своїх засіданнях враховувала як матеріальні інтереси Радянської держави по соціалістичному будівництву, так і інтереси збереження пам'яток"*, – наголосив, що *„Чернігівський ОВК . . . з залишенням таких дзвонів, як Спаського собору вагою біля 855 пуд., колишнього Єлецького монастиря вагою біля 167 пуд., колишнього Троїцького монастиря вагою 203 пуд., погодитися не може і просить санкції на передачу всіх дзвонів м. Чернігова до Рудметалторгу"*.

Повідомляючи 21 січня 1930 р. терміновим листом НКО УСРР про подібне поєднання Чернігівським окрвиконкомом інтересів *„соціалістичного будівництва і охорони пам'яток"*, М.Вайнштейн просив терміново втрутитись у хід подій. 29 січня 1930 р. НКО УСРР надіслав до Чернігівського окрвиконкому аргументованого листа, в якому пропонував вирішити питання про долю дзвонів з урахуванням їх історико-культурної значущості та за участі представників від пам'яткоохоронних органів, музеїв та інших зацікавлених установ і відомств. 9 лютого лист відповідного змісту Комісаріат освіти УСРР направив також до ВУЦВК.

Однак на той час від Потьомкінського дзвону, за який точилась найбільш уперта боротьба, залишились одні уламки. 30 січня 1930 р. дзвін було знищено. Інші дзвони вже знаходились на складах Рудметалторгу. Єдине, що міг зробити ВУЦВК, – доручити НКВС УСРР розібратися в даній ситуації. В Чернігові була створена спеціальна комісія для повторного виявлення дзвонів, які належало зберегти як пам'ятки історії і культури. Після огляду складів Рудметалторгу та дзвіниць Троїцького і Єлецького монастирів вона визнала за потрібне зберегти п'ять дзвонів та фрагменти окремих пам'яток за вказівками музею . . .

Щоб відвернути загибель дзвонів – цінних пам'яток культури, Ф. Ернст у січні 1930 року звернувся до музеїв Правобережної України з пропозицією терміново виявити ті дзвони, які необхідно було обов'язково зберегти. 16

Руйнація церкви в м.Корсуні. 20-ті роки.

березня 1930 р. НКО УСРР надіслав на місця поширену „Інструкцію про порядок обліку дзвонів", де вказувались ознаки дзвонів, що підлягали повному або частковому збереженню, та пропонувалось встановити контроль за діяльністю місцевих контор і складів Рудметалторгу з тим, щоб зберегти цінні пам'ятки від загибелі.

Зрозуміло, що при розбіжності інтересів НКО УСРР та Рудметалторгу даремно було б сподіватися на встановлення взаєморозуміння між ними. Так, у травні 1930 року, незважаючи на протест Полтавського держмузею, Рудметалторгом було знято з дзвіниці Успенського собору в Полтаві копію відлитого в 1695 році дзвона „Кизикермен". Дзвін перевезли до складу Рудметалторгу, завідувач якого погоджувався не передавати пам'ятки на перетоплення лише за умови виплати 1650 карбованців – стільки коштували метал і зняття дзвона. Музей таких коштів не мав. Тому звернувся по допомогу до НКО УСРР та Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). Дзвін, зрештою, передали до Полтавського держмузею.

До музеїв Харкова передані дзвони-пам'ятки Мироносицької, Миколаївської та інших церков міста (рішення про закриття прийняте 29 грудня 1930 року). В грудні 1930 р. Харківською крайовою інспектурою охорони пам'яток культури при огляді брухту, переданого Рудметалторгом заводам „Серп і молот" та ХПЗ, виявлені два цінні дзвони з Миргорода (виготовлені в 1741 та 1767 роках) і один із Сум (1780), які НКО УСРР розпорядився перевезти до музеїв Харкова. Завдяки втручанню Наркомату освіти тоді ж вдалося зірвати спробу Новгород-Сіверського райвиконкому передати на металевий брухт 10 унікальних дзвонів XVII–XVIII століть з місцевого Спасо-Преображенського монастиря.

В середині грудня 1930 року представники Київської крайової інспектури спільно з комісією Київської міськради оглянули близько 230 дзвонів у церквах і соборах міста, в тому числі в усіх культових спорудах, що перебували на обліку НКО УСРР як пам'ятки культури. В результаті 10 дзвонів було дібрано для передачі Всеукраїнському музейному містечку. Що ж до дзвонів Софійського собору, то їх взагалі було залишено на місці . . .

Унікальні дзвони Софії Київської пережили лихоліття 30-х, пройшли через багаття другої світової війни, вціліли від приступу антирелігійної істерії початку 60-х років. І хоч впродовж більше ніж півстоліття вони не мали права голосу, нещодавно знову заговорили до людських душ на теми вічних істин, яким завжди служили. Дожили до сьогодення і поодинокі пам'ятки-дзвони Києво-Печерської лаври, Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Ряд старовинних дзвонів вдалося зберегти у фондах музеїв Дніпропетровська, Полтави, Чернігова та інших міст. Вони – як тоненькі ниточки, що зв'язують нас з нашою історією, культурою, цілий шар якої безжалісно викорчувано радянською системою в роки „великого перелому".

Олекса НЕСТУЛЯ,
доцент Полтавського педінституту,
кандидат історичних наук

ПАМ'ЯТІ ВТРАЧЕНИХ СІЛ

ЗВЕРНЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ, СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ УКРАЇНИ, РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ „СІЛЬСЬКІ ВІСТІ"

На Всеукраїнській науковій конференції „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України", яка відбулася у Кам'янці-Подільському, йшлося про необхідність створення повного реєстру й історичного опису втрачених населених пунктів України.

У XX столітті з географічної карти України зникла велика кількість сіл. Одні згоріли у полум'ї громадянської і Великої Вітчизняної воєн, інші залишилися без мешканців у роки сталінського голодомору, примусової депортації населення із західних областей і Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної „теорії безперспективності" багатьох поселень. Останнє велике відселення відбулося у зв'язку з чорнобильською катастрофою. Тільки протягом 60–80-х років знято з державного обліку понад 2 тисячі населених пунктів України.

Кожне селище, село, хутірець було не лише маленькою позначкою на карті, а, насамперед, певним духовним середовищем, де народжувалися, жили і працювали наші предки, створюючи матеріальні і культурні цінності рідного народу. Тут протягом віків линули ласкаві материнські пісні, дбайливо зберігалися народні традиції і звичаї, вимріювалося щасливе майбутнє для нащадків. Нині онуки і правнуки тих людей не знаходять навіть кладовищ, де поховані їхні діди–прадіди, але вони повинні знати докладну історію своїх родових поселень.

Всеукраїнська спілка краєзнавців, Селянська спілка України і редакція газети „Сільські вісті" розробили програму „Пам'ять втрачених сіл", яка передбачає створення літопису зниклих населених пунктів. Ця праця матиме виняткове значення для виховання почуття духовного зв'язку поколінь, відродження історичної пам'яті українського народу.

Звертаємося до тих співвітчизників, котрі в різний час не зі своєї волі полишили рідні гнізда і не мають вже змоги до них повернутися, скласти спогади про своїх предків, про історію зниклих сіл і надіслати на адресу: **Київ, вул. Грушевського, 4, Всеукраїнська спілка краєзнавців.** Вони будуть використані при створенні книги-меморіалу.

Організації і громадян, які бажають матеріально підтримати реалізацію програми „Пам'ять втрачених сіл", просимо переказувати кошти на рахунок **№ 1609073 у Печерському відділенні Укрсоцбанку м.Києва, МФО 322090.**

П.ТРОНЬКО,
голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік АН України.
І.МОЗГОВИЙ,
голова Селянської спілки України.
І.СПОДАРЕНКО,
головний редактор газети „Сільські вісті"

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Продовжуємо публікацію біографічних даних та відомостей про доробок вітчизняних краєзнавців, започатковану редакцією журналу "Пам'ятки України" 1988 року (див. ПУ, 1988, ч. 4; 1989, ч. 3; 1990, ч. 1; 1991, ч. 5; 1992, ч. 2-3;)

"Пам'ятки України" передали нашій редакції чималу теку з матеріалами про безкорисливих дослідників рідного краю; такі рукописи надходять і тепер. Тож іще раз нагадаємо нашим читачам і дописувачам, що відомості про краєзнавців мають бути якнайретельніше перевірені й подані за такою схемою: дати життя (число, місяць, рік народження), місце народження (для покійних – дату смерті й місце поховання), назви населених пунктів – тогочасні й пізніші – зазначати за колишнім і теперішнім територіальними поділами; дані про освіту, фах, професійну діяльність, галузь краєзнавчих досліджень, результати творчих шукань, знахідки й відкриття, фотопортрет.

Розділи довідок "Публікації" та "Література" мають бути оформлені відповідно до правил бібліографічного опису.

КРИВКО Яким Олександрович (21.IX.1903 р.н., с.Котлів, тепер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – 14.X.1980, м.Глухів Сумської обл.) – педагог і краєзнавець. Закінчив істор.-філолог. ф-т Київ. ін-ту народної освіти (1929). Викладав укр. мову та л-ру в школах і технікумах.

Краєзнавством зайнявся в 30-х роках. Автор понад 500 публ. з історії, науки, л-ри, культури, мистецтва й охорони пам'яток. Найцінніше з його доробку – плакат „Зв'язки письменників з Сумщиною" (Х.,1959) й однойменна лекція (Суми, 1963). Ілюстрований портретами письменників і доповнений довідк. матеріалами, плакат відіграв помітну ролю в популяризації творчості митців через школи, клуби, інші культосвітні заклади. Його лекція „Літературна географія Сумщини" з використанням плаката користувалася великою увагою слухачів. Був активним членом т-ва „Знання": щороку читав 30-40 лекцій. Подав велику допомогу краєзнавцям, музейникам, пропагандистам. 1963 року його матеріали демонструвалися на ВДНГ у Москві. Неослабну увагу приділяв охороні та пропаганді пам'яток іст. та культури. Був членом правління обл. та відповід. секретарем Глухівської рай. орг. Т-ва охор. пам. Неодноразово виступав на захист пам'яток.

ПУБЛІКАЦІЇ. Литературная география Сумщины // Культурно-просветительная работа.– 1951.–№ 12; Літературна географія Глухівщини // Літ.газета.–1954.–3 черв.; Воспитательное значение краеведческого материала // Специальное среднее образование.– 1956.– № 6; Безграмотні таблички на пам'ятках архітектури // Рад.культура.– 1956.–12 груд.; Історичні пам'ятки та пам'ятні місця Глухова // За перемогу.–Глухів, 1957.– 19 лип.; Літературно-краєзнавча карта Сумщини // Рад.культура.–1958.–23 берез.; Історичні пам'ятки та пам'ятні місця Сумського району // Вперед.–Глухів.– 1959.–23 січ.; Написати історію рідного

краю // УІЖ.–1961.–№ 4; Охороняти пам'ятки історії та культури // Народна трибуна.–Глухів.–1965.–31 серп.

ЛІТЕРАТУРА. Ходосов К. Добрий почин // Література в школі.– 1960.–№2; Ступак Ю.В. Літературне краєзнавство – наукове життя Сумщини //Радянське літературознавство.–1959.–№ 5; Мизін Г. За дальший розвиток краєзнавчої роботи // Радянська культура.–1959.–5 верес.; Біленко З. Літописець рідного краю // Соціалістична культура.–1963.–№10; Демчик О.Х. Підготовка історії міст і сіл Сумщини // УІЖ.–1963.–№ 2; Пам'ятні місця Ромнів // Наше слово.– Варшава, 1980. – 21 верес.

Михайло ПОНОМАРЕНКО

ОРЕЛ Василь Миколайович (10.І.1928, станція Васюринська Пластуновського р-ну на Кубані (тепер Дінський р-н Краснодарського краю) – 31.IX.1987, Миколаїв). Відомий укр. краєзнавець і культурно-громадський діяч. 1950 закінчив філол. ф-т Краснодар. педагог. ін-ту. Працював учителем рос. л-ри в Дагестані (написав цикл оповідань „Дагестанская тетрадь"), проходив військ. службу, далі вчителював, був завучем, директором, журналістом на Кубані. З 1959 досліджував укр. історію та л-ру. В 1960-1961 жив у Львові, де вивчав укр. культуру, познайомився з багатьма укр. письменниками та митцями. 1961 повернувся на Кубань. Заініціював росповсюдження укр. книжок серед місцевого населення. У 1963 разом з дружиною Л.Г.Орел організував у Мало-Тенгинській восьмирічній школі Отрадненського р-ну Краснодар. краю шкільний музей Тараса Шевченка (відкритий до 150-річного ювілею Кобзаря) і єдину на Кубані укр. б-ку (знищені після переїзду В.М.Орла в Україну).

З 1965 – в Україні, працює журналістом у Донбасі, пізніше – у Миколаїв. наук. метод. центрі нар. творчості. Зазнавав дискримінації з боку шовіністично настроєного бюрократичного апарату, цькування в пресі на Кубані та в Україні.

Діяльність В.М.Орла охоплювала широке коло питань, пов'язаних з історією укр. культури, істор. краєзнавством. Особливо цінними є його публікації, що ґрунтуються на глибокому опрацюванні джерел про життя і творчість Т.Шевченка, його кубанських друзів, і зокрема письменника і громадського діяча Я.Кухаренка (монографія, рукопис). Досліджував історію укр.преси на Кубані, збирав біогр. відомості про І.Котляревського, В.Мову, М.Дикарєва, М.Вороного, М.Пимоненка, В.Потапенка, театр корифеїв. Низку розвідок присвятив перебуванню на Кубані письменників Б.Самійленка, Я.Жарка, П.Капельгородського, Г.Доброскока та ін. 1964 нагороджений грамотою Державного Шевченківського ювілейного комітету.

Автор понад 300 статей з різних питань українознавства, міжлітературних зв'язків, монографії про Косту Хетагурова.

ПУБЛІКАЦІЇ. Хетагуров и Украина.–Орджоникидзе,1981.–98 с.; Інтерес до літератури // Літ. газета.–1960.–13 верес.; Кобзарь в крае потомков запорожских // Львов. железнодорожник.–1961.–1 апр.; Музей Кобзаря // Літ. Україна.–1962.–15 трав.; Орлиця Кубані // За синім океаном.–Нью-Йорк, 1962.–№ 7; Подарунки з України // Рад. жінка.–1962.–№ 9; Шевченко на Кубани // Львов. правда.–1963.–14 сент.; Шевченківське слово на Кубані // Вітчизна.–1963.–№ 1; Музей Шевченко в школе // Лит. в школе.–1964.–№ 1; Шевченко на Кубані // Укр. мова і література в школі.–1964.–№ 1; Не в Одессе ли архив Я.Кухаренко? // Черномор. правда.–1964.–19 нояб.; Відшукаємо рукописи Шевченка // Вітчизна.–1965.–№ 1; Невідома історична праця Я.Кухаренка // УІЖ.–1966.–№ 3; Де рукописи Т.Шевченка // Архіви України.–1966.–№ 2; Прочитайте тую славу: Невмируща п'єса („Чорноморці" Я.Кухаренка і Т.Шевченка) // Україна.–1966.–№ 26; Яворницький на Кубані // УІЖ.–1966.–№ 10; Іван Франко на Кубані // Вітчизна.–1966.–№ 9; Кубанці в Харкові // Прапор.–1966.–№ 12; Збирач народних пісень (Лисенко і Кубань) // НТЕ.–1967.–№ 2; Зв'язки Шевченка з Кубанню // УІЖ.–1967.–№ 2; Слово про Василя Мову // Архіви України.–1967.–№ 1; „Песни казаков Кубани" (рец.на книжку І.Варрави) // Прапор.–1967.–№ 6; З біографії та літ.зв'язків Я.Кухаренка // Рад. літературознавство.–1969.–1969.–№ 2; Войськовий суддя Антон Головатий // Україна.–1969.– № 11; Т.Г.Шевченко і Кавказ // Наша культура.–Варшава.–1969.–№3; Яків Кухаренко і Т.Шевченко // Там само.–1969.–№ 8; Українські пісні на Кубані // Там само.–1969.–№ 12; Українська преса на Кубані // Там само.–1969.–№ 4; Укр. слово на Кубані // Вісті з України.–1969.–28 берез.; Два автопортрети Т.Г.Шевченка на Кубані // Архіви України.–1970.– № 1; Документальні багатства Краснодарського архіву // Там само. –1972.–№ 5; Бюст Кобзаря // Вітчизна.–1972.–№ 12; Картина Пимоненка „Свати в Єкатеринодарі" // Наше слово.–Варшава,1972.–№ 16; „Наталка Полтавка" на кубанській сцені // Наша культура.–1974.–№ 9; З історії рідного краю: „Катерина" М.Аркаса на миколаївській сцені // Маяк.–Миколаїв,1975.–25 січ.; „Назар Стодоля" в Николаеве // Южная правда.–1976.–18 апр.; Наші славні земляки: Зарницька на паризькій сцені („Назар Стодоля" в репертуарі) // Прибузький комунар. –Первомайськ.–1976.–9 черв.; Продовжуємо пошук. Чому Я.Кухаренко приїжджав до Вознесенська? // Рад. правда. –Вознесенськ,1976.–25 серп.; Рядки історії: Рукоплескав Париж (Є.Зарницька в Парижі) // Лен. плем'я.–1976.–16 жовт.; Літературна Миколаївщина // Зоря.–Веселинове.–1978.–14 берез.; О дружбе братской: „Кобзарь" в Адыгее.– Адыг. правда. – Майкоп.–1978.–4 марта; Т.Г.Шевченко і К.Г.Хетагуров: До українсько-осетинських літ. зв'язків // Вітчизна.–1982.–№ 12; Миколаїв у творчості Володимира Сосюри // Наша культура.–1981.–№ 1; Літературний літопис станиці // Наше слово. –1983.–№ 33; Дорогами великой судьбы // Огни Мангышлака.–Шевченко.–1984.–24 окт.; К укр.-бурятским лит. связям // Молодость Бурятии.–Улан-Удэ, 1985.– Апрель; та ін.

ЛІТЕРАТУРА. Некролог // Наше слово.–Варшава,1988.–№ 16.–17 квіт.; Люди, культура, національне життя [Листи читачів]. Микола Середа // Прапор.–1989.–№ 12.–С.154-155.

Богдан ЯКИМОВИЧ

ПРЕМІЯ ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ

„Запорозький характерник” – так назвав поет-академік Максим Рильський свій нарис-спогад про спілкування з Яворницьким. Згадуючи видатного знавця України, він відзначав: „Дмитро Іванович Яворницький одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів, які я зустрічав на своєму не бідному на цікаві зустрічі шляху. Бачу його й нині мов живого, – а скільки ж часу минуло відтоді, як мені пощастило з ним познайомитись! Мов живого згадують його і всі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих. Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорожжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий”.

Нині, у час розбудови державності незалежної України, наукова і творча спадщина Яворницького викликає широке зацікавлення громадськості. Останніми роками вже перевидано його тритомну „Історію запорозького козацтва”, монографію „Іван Дмитрович Сірко – славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків”. Фундаментально досліджуючи історію,

культуру, мову та побут українського народу, вчений багато часу й енергії віддавав розвиткові краєзнавчого руху в Україні. Протягом трьох десятиліть він очолював Катеринославський (Дніпропетровський) історико-археологічний музей, навколо якого згуртував цілу когорту послідовників, 1928 року видав у Харкові щедро ілюстрований географічно-історичний нарис „Дніпрові пороги". Видатним досягненням української краєзнавчої літератури стала й написана ним „Історія міста Катеринослава", що, на жаль, дійшла до читача лише через 52 роки після створення.

Сучасні українські дослідники рідного краю прагнуть бути гідними спадкоємцями невтомної подвижницької діяльності видатного вченого. І недивно, що коли 1991 року правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців вирішувалося питання про заснування щорічної премії, яка має присуджуватися окремим краєзнавцям, колективам краєзнавців або краєзнавчим організаціям та установам за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних скарбів „малої батьківщини", їй одностайно було надано ім'я Дмитра Яворницького.

Восени 1991 року, напередодні дня народження вченого, президія правління Всеукраїнської спілки краєзнавців ухвалила відзначити Дипломом та першим почесним знаком лауреата премії імені Дмитра Яворницького журналіста, колишнього заступника голови Запорізького облвиконкому Миколу Киценка (посмертно) – за великий особистий внесок у розробку державної програми щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, виявлену ініціативу у створенні на честь славних лицарів України історико-культурного заповідника на острові Хортиці, активну краєзнавчу діяльність.

Таку ж нагороду було вручено колективові Дніпропетровського історичного музею імені Яворницького – за значний внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації пам'яток історії, культури та природи рідного краю, активне сприяння розвиткові краєзнавчого руху на Наддніпрянщині, широку пропаганду науково-творчої діяльності видатного дослідника історії запорозького козацтва – першого директора Музею Дмитра Яворницького.

Щороку до 20 вересня комісія по премії імені Дмитра Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолює член-кореспондент АН України Ф.Шевченко, приймає пропозиції про висунення кандидатур на здобуття премії за поточний рік. Відповідно до Положення їх мають право надсилати правління обласних організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, а також наукові установи, навчальні заклади, музеї, архіви, бібліотеки, громадські об'єднання, редакції засобів масової інформації, в яких діють осередки Спілки.

Анатолій СИТНИК

ПОСМЕРТНИЙ ЛАУРЕАТ

Політичні репресії проти української інтелігенції 70-х років – це не тільки кілька десятків судових вироків. Найактивнішим дисидентам терміни ув'язнення, як правило, повторювали, тільки-но закінчувалися попередні. То лише верхня частина айсберга. Політична кампанія Політбюро ЦК КПРС передбачала широкий наступ на українську культуру. Крім безпартійних, ці репресії зачепили і партійних працівників різних рівнів. (Власне, так було і в 30-х). Варто згадати „кар'єру" першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста. На рівні області це доля Миколи Киценка, спогадами про якого ділиться його колишній товариш.

М.Киценко в 70-ті роки

...16 квітня 1992 року на Всеукраїнській конференції „Козацька спадщина в музейній експозиції", що проводилась на о.Хортиці, я почув принародне добре слово про нього. Академік П.Тронько вручив Диплом лауреата премії імені Дмитра Яворницького, лауреатський знак за № 1 та грошову винагороду вдові покійного Миколи Киценка Поліні Тимофіївні.

У видавництві „Січ" уже втретє перевидана так потрібна нині книга М.Киценка „Хортиця в героїці і легендах", заборонена 1973 року Запорізьким обласним компартійним бюро. Подумалось, як добре, що в пам'яті людській не злиняли спогади про людину, яка впродовж свідомого життя не просто кохалася в Україні, не просто про це декларувала, а робила для неї все, що могла.

Познайомились ми з Миколою Петровичем на початку 60-х, коли він працював секретарем Запорізького обкому партії, а я був його заступником...

Після розкопок Гайманової скіфської могили Киценко почав єднати зусилля управління культури облвиконкому, Товариства охорони пам'ятників, учених-скіфологів, зокрема В.Бідзілі та О.Тереножкіна, з тим, щоб відкрити для всіх людей книгу із товщі віків, написану скіфами. Мова йшла про реставрацію Кам'янського городища на Дніпрі як пам'ятки середньої Скіфії.

1965 року під час підготовки до 200-річчя м. Запоріжжя М. Киценко запропонував мені разом написати листа до уряду республіки з проханням оголосити острів Хортицю заповідним та створити на ньому козацький меморіал. Беручи за основу цей документ, П.Тронько, тодішній заступник Голови уряду, виступив з доповіддю на Президії ЦК КПУ, внаслідок чого вона 31 серпня, а Уряд республіки 18 вересня 1965 року прийняли аналогічні постанови „Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва". Острів Хортиця в м. Запоріжжі оголошувався історико-культурним заповідником. Ставилось завдання закласти і впорядкувати на його території тематичний садово-декоративний парк історії запорозького козацтва, вирішити

питання про спорудження на острові та в місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва, пам'ятних знаків (а таких місць було близько 200).

Киценко розробив широкий план заходів по будівництву козацького меморіалу на Хортиці, і група запорізьких архітекторів на чолі з колишнім директором філіалу інституту „Укрміськбудпроект" М.Жариковим після перемоги в конкурсі розпочала його будівництво. Меморіал мав складатися з трьох частин: музею, увінчаного величною бронзовою скульптурною групою „Козаки в дозорі" (скульптура В.Дубиніна), етнографічного містечка (Запорозька Січ) і тематичного парку, в центрі якого мав височіти образ кобзаря – співця Запорожжя.

Микола Киценко, крім організаційної роботи, поглиблював власні знання з історії запорозького козацтва. Написана ним книга „Хортиця в героїці і легендах" (М.Киценко кохався в творах Д.Яворницького і сам намагався наслідувати манеру його письма) мала стати основою дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Він готував себе до того, щоб у майбутньому очолити музей історії запорозького козацтва.

Не тільки історичною минувшиною цікавився один із керівників обласної влади. Він енергійно й послідовно сприяв розвою культури і освіти в області. Доклав багато сил, аби в обласному центрі, бідному на мистецькі культурні заклади (м.Запоріжжя стало ним лише 1939 року), було реконструйовано приміщення філармонії та капітально відремонтовано приміщення музично-драматичного театру, споруджено музичне училище, обласну бібліотеку ім.Горького, обласний художній музей.

Але у квітні 1973 року з ініціативи колишнього секретаря обкому В.Петрикіна Запорізький обком партії звернувся з листом до ЦК КПУ, в якому пропонував замість Хортицького музею історії запорозького козацтва споруджувати музей історії Запоріжжя, в якому відобразити будівництво соціалізму на Запоріжжі. Це перекреслювало все, що було пов'язане з увічненням запорозького козацтва.

25 вересня 1973 року Президія ЦК КПУ скасовує свою постанову від 31 серпня 1965 року „Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва" і зобов'язує будувати на Хортиці історико-культурний комплекс як філіал Запорізького краєзнавчого музею.

Миколу Киценка та його однодумців звинувачували в акцентуванні уваги на національних питаннях, у тому, що вони віддають перевагу патріархальщині, любові до дідизни тощо.

Сталось так, що в дорогій споруді на о. Хортиці козацтво і не ночувало . . . Спорудження діорам „Здобуття Кафи", „Бій під Жовтими Водами" було заборонено. Не допомогло ніщо – ні виваженість задуму, ні унятливість учених, ні навіть урядовий циркуляр. Даремно витрачено кошти, загублено час.

І пішло . . . Ярлики, підлоязичіє, вишукані провокації, нацьковування робітників, селян на тих, хто не байдужий до долі Хортиці. Досить пригадати, як „уславлений запорізький сталевар" Волков на пленумі ЦК компартії України виступив із звинуваченням організаторів цієї роботи в Києві й Запоріжжі в тому, що, мовляв, усі кошти Товариства охорони пам'яток історії і культури (тоді його очолював П.Тронько) та й з інших джерел спрямовуються лише на спорудження Хортицького меморіалу, а могили воїнів Великої Вітчизняної війни через це занедбуються...

. . . Настали інші часи. 5 серпня 1990 року запоріжці, а з ними вся Україна, з великим піднесенням і гордістю святкували півтисячоліття з'яви запорозького козацтва. Місцем найяскравішого багаття цього великого Свята стала легендарна Хортиця. На святі побували тисячі й тисячі шанувальників героїчної минувшини України, і все ж, як на мене, йому не вистачало одного нашого сучасника,

пробуджувача в людей почуття гідності й гордості за героїчну історію України, співця Хортиці – Миколи Киценка.

І в ці дні нашого відродження з болем і гіркотою знову й знову спливає сумна згадка про цькування і заборону книги М. Киценка „Хортиця в героїці і легендах". Це був привід для звільнення (1973) з посади заступника голови облвиконкому. Та це й зрозуміло: сповідуючи народну мораль, він не міг утриматись у високому посадовому „сідлі". Такою була наша тогоденність.

А за цим всім було багато інших ударів. Ось ще один із них. Пригадується такий випадок. Від уже зацькованого Миколи Петровича нічний телефонний дзвінок до мене додому. Якийсь не його, пригнічений і розпачливий, голос прохав вийти на побачення з ним. Зустрілися ми в освітленому електричною лампою нічному дворі. Переді мною стояв той же Микола Петрович, невисокого зросту, але кремезний, з крупними й простими рисами обличчя, виразними масивними губами, пишними бровами й сивіючими кучерями. Але його, завжди проникливі, очі безцільно блукали, та й сам він ніби опав у плечах. Таким я його ще ніколи не бачив. „Що ще скоїлось?" – було моє запитання. „Щоденник, Степане Марковичу, – не викрикнув, а стишено, як немічна людина, минаючи мене поглядом, ніби комусь іншому адресував відповідь, – щоденник всього свого життя спалив". І заплакав. Заплакав, не соромлячись сліз. Він до останнього дня свого життя (його не стало в травні 1982 року) до фізичного болю шкодував, що так учинив, ніби передбачав, що настануть нові часи, і його „Щоденник" міг би бути для нас повчальним.

. . . Прохолодний весняний день. Ми з академіком Троньком біля могили незабутнього Миколи Петровича. На ній лежать валуни віковічного, перевезеного з острова Хортиці, каміння. Все просто й скромно. Лише яскраво-рожеві тюльпани покладені на каміння.

Поверталися мовчки. Роїлись думки. Красива й сильна Людина передчасно перестала ряст топтати. А скільки таких втрат у нас в Україні! Та все тому, що під тиском злої долі нам нерідко бракувало (ой, як це надовго затягнулося!) мужності, гай-гай, часто й совісті шануватися, не зраджувати рідну Матір–Вітчизну і брат брата. Адже без цього навіть надривна, відчайдушна борня не може повернути велетенських втрат нашого багатостраждального народу. То ж шануймося!

Степан КИРИЧЕНКО,
заступник начальника Запорізького
обласного управління культури

Вийшло з друку

„РЕПРЕСОВАНЕ КРАЄЗНАВСТВО"

Фундаментальний збірник документально-публіцистичних матеріалів під такою назвою підготовлено великим авторським колективом активістів Всеукраїнської спілки краєзнавців. У ньому на основі ретельного вивчення раніше закритих і тому невідомих широкому загалові джерел, зокрема архівів Служби безпеки України, розповідається про життя і трагічну долю багатьох значних діячів краєзнавчого руху, що у 20-30-х і подальших роках стали жертвами кривавих репресій. Всі вони – науковці, митці, музейні й бібліотечні працівники – були "винні" лише в тому, що щиро повірили у національне відродження України, поклавши на її вівтар не тільки розум, талант, гідність і честь, а й саме життя.

Їм, безпідставно звинуваченим в антирадянській, антипартійній, контрреволюційній та націоналістичній діяльності, довелося сповна випити чашу сталінського "правосуддя". Протягом десятиліть запопадливі прислужники жорстокої тоталітарної системи намагалися стерти з людської пам'яті імена найсамовідданіших подвижників розвою української нації, її науки й культури . . .

Збірник видано при активній допомозі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Подільський край

АРТІЛЬ ІМЕНІ ЛЕНІНА

(За матеріалами Державного архіву Хмельницької області та обласного архіву Служби безпеки України)

Слід зазначити, що всебічне висвітлення складного періоду історії колективізації – справа, вивчення якої потребує багато часу. Тільки в Державному архіві Хмельницької області зберігаються 164 фонди сільськогосподарських артілей 1923–1941 років, 237 фондів виконавчих комітетів сільських рад, сотні інших документів, які відображають ці історичні події в Україні. Проте і в документальному літописі одного, окремо взятого, колгоспу може відбитися загальна картина тогочасного життя з його деталями й характерними особливостями.

Історія Глинницької сільськогосподарської артілі імені Леніна Славутського району починається з січня 1928 року, коли було створено Глинницьке машинно-тракторне товариство „Червоний незаможник". Не лише трактора, а й ніякого власного реманенту товариство не мало. Воно одержало від Аннопільського кооперативно-кредитового товариства „Ленінське село" культиватор, плуг, три борони, кінну молотарку, січкарню, жатку, віялку. За користування реманентом були встановлені відповідні ціни, причому для членів товариства вони були майже вдвічі менші, ніж для всіх інших. Акт обстеження діяльності товариства від 3 листопада 1928 року свідчить, що справи йшли погано. *„Рахівництво в повному безпорядку, обліку ніякого за пророблений час не мається . . . Невідомо, хто і скільки користувався с/г машинами й кіньми. Не тільки члени товариства, але й члени правління відносяться недбайливо до своїх обов'язків. Коні мають кепський вигляд, на зиму кормом не забезпечені, за ними ніхто не доглядає . . ."*[1].

Самі ж члени товариства вважали винним у безладді голову, якого вони обрали: *„ . . . Определенно заявляю, що голова Поліщук . . . товариство для свого заробітку використовує як проститутку. У нас во всіх гарні взгляди на товариство, а тормоз у роботі є голова . . . Хвостом віляє голова і хоче нас всіх втягнути в біду . . . (З виступу Седеля Хведора на засіданні членів товариства)"*[2].

Голова був переобраний, але, як показали наступні події, на цій посаді змінилося багато людей, а безладдя залишилося незмінним.

Сподівання на поліпшення справ у цьому товаристві Шепетівська окружна секція сільськогосподарських колективів пов'язувала з організацією СОЗу[3], а потім артілі.

21 серпня 1929 року відбулися загальні збори Глинницького товариства СОЗ (присутні 14 чоловік) та членів комітету незаможних селян (присутні 40 членів КНС). На порядку денному

стояло питання переходу до вищої форми усуспільнення – артілі. Інструктор окружної колгоспної спілки Янов у своїй доповіді сказав: *„...Бідняк на сьогоднішній день покаже, що він може працювати не хуже куркуля, покаже, як працювати, самим культурним закордонням"*.

Про те, яке було уявлення щодо артілі, свідчить виступ одного з селян – Поліщука: *„Бідняк весь час був бідняком, не мав хати, сидів у найманій хаті, в СОЗі також сидить; а коли перейдемо на артіль – буде сидіти у своїй спільній хаті на спільній садибі, тому необхідно перейти зразу . . . Бідняк зуміє злізти з-під рабства злиднів, піде за вказівками Радянської влади ...і дасть відсіч всім куркульським прихвостням, що на сьогоднішній день стоять на дорозі усуспільнення, будівництва соціалізму в нашій країні"*.

Приймається рішення: *„Ми, члени СОЗу, всі як один переходимо на статут артілі, дужче усуспільнимось і будемо будівниками в переконструкції с/г виробництва"*[4].

Таким чином, Глинницьке машинно-тракторне товариство „Червоний незаможник" було перетворене на артіль „Червоний путиловець", яка з 3 січня 1931 р. вже має іншу назву – Глинницька сільськогосподарська артіль імені Леніна.

Збереглося понад 90 актів усуспільнення майна, датованих 1930–1931 рр., які свідчать, що під час масової колективізації в колгосп об'єдналися люди зовсім різного майнового стану. Один із документів свідчить, що селянин Просяновський Кузьма передав до колгоспу 2 коней, плуг, молотарку, січкарню, віз, господарчі будівлі та ін. (всього 15 найменувань). А у Столярчук Зоськи при вступі до колгоспу було всього майна – одна стара клуня та 5 душ їдців: сама Зоська – 28 років, Оксеня – 80 років, Марія – 8 років, Євгіна – 5 років та Володимир – 2 роки. Зустрічаються акти, в яких у графі „Усуспільнене майно" нічого не зазначено, крім перелічених їдців[5].

Але й після того, як люди „дужче усуспільнились", справи не пішли. Цитую протокол засідання правління від 29 жовтня 1931 р.: *„Члени артілі до роботи виходять пізно, а більша частина зовсім не виходить на роботу. Скирдування пройшло кепсько, так що всі скирди замокли, пропадає багато зерна, соломи, полови. Худоба на дворі . . . Багато телят хворих, які скоро подохнуть. Свині кормляться кепсько . . . "*[6]

У справжнього господаря такого б не сталося. Але ж немає тепер господаря. Все спільне, і все – нічиє. А до спільного і душа не лежить, і руки. Тому питання трудової дисципліни не сходить з порядку денного, обговорюється майже на кожному засіданні правління.

Виконуючи вказівки керівних органів, у квітні 1931 року правління ухвалило: *„Артілі вступити в конкурс по проведенню 2-ої більшовицької сівби та визвати на соревнование Клепацьку сільсьгосподарську артіль"*. А коли постало питання, які члени артілі *„бажають записати себе ударниками"*, то, крім активістів, членів правління Дем'янця, Сидоркевича, Дзюбака, Кузнецького і Янова, охочих не було[7]. Невідомо, як закінчився конкурс, як працювали ті, хто „записався ударниками", але, як свідчать документи, ніяких суттєвих змін по відношенню до колгоспної праці не відбулося.

18 вересня 1931 року перед колгоспниками з доповіддю виступив представник РКС (райколгоспспілки) тов. Боярчук. Протокол зборів віддзеркалює типову політизовану фразеологію тогочасного керівника, обов'язковий набір тріскучих фраз – штампів, позбавлених будь-якого конкретного змісту. Виявляється, план осінньої посівкампанії колгоспом виконано лише на 22–29%. Погані справи з закінченням збиральної кампанії: копанням буряків, картоплі, обмолотом збіжжя та хлібозаготівлею. В чому ж вбачає керівна особа причини такого стану? Звичайно ж у *„ . . . наявності опортуністичних тенденцій, шаленої агітації, класової боротьби за межами та в середині артілі . . . Рада артілі не*

з'ясувала колгоспній масі всіх труднощів боротьби за соціалізм і не повела маси в бій за подолання труднощів та виконання біжучих господарсько-політичних кампаній . . . ".

Які ж заходи пропонуються для виправлення становища? Необхідно, по-перше, " . . . *засудити опортуністичне ставлення з боку кого б то не було, засудити волячі темпи роботи, засудити симулянтів, прогульників, ледарів, п'яниць, рвачів трудової дисципліни по формі, а по суті ворогів соцбудівництва, переключитись на бойові соціалістичні рейки роботи"*; по-друге, „ . . . *оголосити з 18. IX. по I. X. штурмову декаду для ліквідації прориву в посівкампанії та виконання уборочної кампанії"*[8]

З того часу і на багато десятиліть у керівництві сільським господарством, та й економікою взагалі, запанували „бойова" лексика та „штурмові" методи. Замість конкретної живої справи – порожня балаканина, заклики до проведення нарад, створення комісій, розгортання ударництва та соцзмагання, заохочення до такого „більшовицького" методу боротьби з недоліками, як самокритика. В окремі періоди загальні збори колгоспників скликалися щотижня. Наприклад, у 1931 році збори відбулися 8, 14, 19 та 28 березня.

Незважаючи на такий стан справ, держава вимагала хліба. В грудні 1931 року констатується, що „ . . . *хлібозаготівля в районі, зокрема по селі Глинниках, проходить кволо, не досить натиску на кулацько-заможну частину села . . . "* У зв'язку з цим – " . . . *затвердити колгоспу зустрічний план хлібозаготівель і відвантажити до 12 грудня 1500 пудів зерна"*. А ще через місяць, 16 січня 1932 р. – нове рішення: *„Ліквідувати всі фонди за винятком фонду учительського та фонду постраждавших сімей інвалідів. Весь хліб вивезти протягом 24 годин . . . "*[9].

Наближалась голодна весна 1932 року. Слова „голод" немає в документах Глинницького колгоспу. Проте факти свідчать самі за себе. Так, у протоколі загальних зборів від 25 березня 1932 р. наявний такий запис: *„У нас мається недостача насіння на 200 га, ми повинні обсіяти всю землю, для чого нам необхідно всім членам відкликнутись і внести від своїх засобів, хто скільки може"*[10].

За інші місяці 1932 року документи відсутні. Але ж наступною весною проблеми ті ж самі: не вистачає посівного матеріалу. Потрібно „ . . . *винайти ресурси на місцях, аби площа по плану була засіяна"*. І далі: „ . . . *Належний до роздачі членам колгоспу ячмінь затримати, не видавши його членам, а використати для харчів колгоспних коней"*[11]. Мабуть, не всі колгоспні коні дотягнули до весни, бо серед розпоряджень Аннопільської МТС, надісланих на адресу колгоспу, є такий документ: *„Вимагаємо надіслати нам конкретні матеріали, що вами зроблено по нашому розпорядженню . . . про використання корів під час весняної с/г кампанії. Скільки корів підготовлено до роботи, як забезпечено упряжжю та чи привчається їх до роботи?"*[12]

Особливо прикре враження справляє постанова загальних зборів 7.V.33 р.: одноосібні господарства, що „ . . . *поставляються по-кулацькому щодо засіву всієї землі, . . . Білякевича Марцеля та Веремейчука Каленика, які злосно ухиляються від посіву, . . . віддати під суд"*. Отак, зерно відібрали, сіяти нічим, сім'ї приречені на голодну смерть, а тепер ще й під суд!

Навесні 1933 року до правління колгоспу починають надходити заяви з проханням допомогти якось прохарчуватися. Наприклад, на своєму засіданні 18 травня правління розглянуло 13 заяв колгоспників про видачу їм картоплі. Одинадцятьом з них відмовлено. У архіві зберігаються десятки таких заяв, датованих 1933–1935 роками, написаних безграмотно, кострубатими літерами, рукою, незвичною до цієї справи. Ось одна з них:

„До правління Глинницького колгоспу від Ніколайчука Кузьми.

Заява

Прошу правління колгоспу, аби мені дали допомоги хліба і приварку, потому

що так жить дальше нільзя. Купить я не маю за що. Прошу правління колгоспу не відмовити моїй просьбі. Прохач Ніколайчук"[13] .

Або ще така заява від Радзівілюк Параски: *„З приводу того, що мені прийшлося розрахуватись с Державою, я остаточно видав все дочиста насіння, а тому прошу дати мені хоч картоплі на насіння (50 кіл.)"*[14] . (Чоловічий рід дієслова або є свідченням того, що Параска пере-писувала цю заяву з якогось зразка, або писав її за неї хтось інший).

І в такий важкий для людей час провадиться *„чистка колгоспів, засмічених клясовим ворогом, від небажаного елементу"*. Виявляється, що *„на протязі трьох років чесні труженики колгоспу ніяк не можуть вижити тих злиднів, які ще й досі маються . . . через те, що в нас в колгоспі маються шкідливі елементи, від яких потрібно якнайскоріше ізбавитись"*. Керівництво закликає *„ . . . виявити таких людей, що шкодять колгоспові, а тому треба подавати заяви про того чи іншого члена колгоспу"* (тобто писати доноси). І вороги, звичайно, знаходяться. У протоколі загальних зборів від 1 квітня 1933 р. секретар партосередку тов. Поліщук називає 21 прізвище „ворогів". Чим же завинили вони перед колгоспом?

„Перловський Яков, активіст села, . . . служив в петлюрах добровольцем, крім того, проводить фуліганські вчинки, побив Васьковському Олександру вікна та бешкетував там ночью, . . . Мастерчук Прокіп . . . зовсім не зацікавлений колгоспом, не виходить до колгоспної роботи, крім того, служив польським старостою, . . . Домбровський Лярко, бувший кулак, відкрадав від коней овес, крім того, обгодував жеребця, який мусив загинути,...Столярчук Омелько зв'язаний з куркульством, . . . Поліщук Авраам . . . служив в петлюри добровольцем сотенним командиром, який в останій час прикинувся активістом . . . "[15], і т. д.

Невідомо, як склалася доля всіх тих людей, які потрапили до цього списку, лише про декого з них є відомості. Виявилося, що не такий вже страшний „ворог" був Лярко Домбровський. Через кілька місяців після цих зборів правління колгоспу ухвалило: *„За Домбровського Лярка погодити справу з відповідними організаціями, аби такого встановити в члени колгоспу, поскільки він був гарний працівник в колгоспі, а мав лише одну хибу в роботі . . . "*[16] (Перегодував жеребця? – **Л.Т.**).

Проте не всі відбулися так легко. З документів відомо, що на Столярчука Омеляна та Поліщука Авраама 7 березня 1933 року (тобто ще до оголошення списку „шкідницького елементу" на загальних зборах колгоспників) Славутським прикордонним загоном ДПУ була заведена справа за номером 1199. Головними підсудними в цій справі були члени родини селян-одноосібників с.Глинників – батько та сини Шлопаки, яких звинувачували у шпигунстві на користь УНР та Польщі. „Шпигунські" дії полягали, зокрема, в тому, що один з синів Федора Шлопака, Леон, „дістав" для резидента петлюрівської розвідки адміністративно-політичну карту Вінницької області та розклад руху поїздів... Справді, заради таких „документів" слід було турбуватися петлюрівському резиденту! Крім того, Федір Шлопак нібито залучив до шпигунської діяльності односельців-колгоспників Столярчука та Поліщука, постачав їм контрреволюційні листівки та дав завдання займатися створенням контрреволюційних повстанських осередків.

Вирок судової трійки при колегії ДПУ УСРР був такий: Шлопаку Федору Даниловичу – 10 років виправно-трудових таборів; Шлопаку Григорію Федоровичу – три роки виправно-трудових таборів; Шлопаку Леону Федоровичу – три роки висилки в Західно-Сибірський край; Поліщуку Аврааму Дмитровичу – п'ять років виправно-трудових таборів; Столярчуку Омеляну Петровичу – три роки виправно-трудових таборів.

Тяжко хворий Федір Шлопак помер, відбуваючи покарання.

Наскільки відповідають дійсності всі ці обвинувачення? Переглядаючи документи карної справи, неможливо позбутися враження, що вся вона, як-то

кажуть, шита білими нитками. Вражає повна відсутність навіть натяку на будь-які докази, про що свідчить і постанова військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 20 жовтня 1959 року про реабілітацію всіх обвинувачених за цією справою.

Трагічно склалася доля і Корнача Карпа Семеновича, прізвище якого також згадувалося серед „класових ворогів". Він був заарештований 9 вересня 1937 року. В архіві СБ Хмельницької області збереглася і його справа (архівний номер 5642). Серед документів із позначкою „цілком таємно" знаходимо витяг з протоколу засідання № 26 трійки управління НКВС по Вінницькій області від 20 вересня 1937 року. К.С.Корнач обвинувачується в тому, що провадив активну роботу проти всіх заходів радянської влади у майбутній війні з фашистською Німеччиною та Японією. Підтримував тісний зв'язок з репресованими за шпигунську діяльність на користь Польщі, а також з родичами, що втекли за кордон, і з кримінальними елементами, які живуть нелегально в прикордонній зоні.

Вирок: К.С.Корнача розстріляти. Між арештом і вироком минуло всього 11 днів. Суд скорий та неправий і на цей раз не утруднював себе пошуком будь-яких доказів, а вдався до стандартних безглуздих обвинувачень. Була розстріляна ще одна безвинна людина. Залишилась без годувальника велика сім'я: 79-річна мати, дружина, дві дочки (7 та 12 років), три сини (10 й 3 років та двомісячне немовля). Самому Карпу Семеновичу було 35 років. У 1959-му він був реабілітований посмертно.

Документи незаперечно свідчать про те, що всі ці репресії щодо селян Глинницького колгоспу – не поодинокі явища, а продумані заходи репресивної політики, спрямованої на залякування людей, на винищення інакодумців. Ідеологічний тиск здійснювався за допомогою політичних кампаній, під час яких „проороблялися" партійні документи, що викривали різноманітних „ворогів". Місцеве керівництво сприймало такі документи як інструкції, обов'язкові для виконання, як своєрідний заклик: „Роби, як я!". Недарма ж „проробка" постанови ЦК партії про роботу партійних осередків колгоспів „Іскра" та „Вперед" була першим питанням і на зборах Глинницького колгоспу 1 квітня 1933 року. Якщо ті далекі й невідомі господарства *„засмічені клясовим ворогом"*, то він повинен бути і в нашій артілі!..

Ще один цікавий у цьому плані документ – протокол куткових зборів по Глинницькій сільській раді (він не датований, але зміст його дає змогу припустити, що збори відбулися в 1936 році). На порядку денному питання *„ . . . про викриття троцкістсько-зинов'євського блоку"*. Слухали доповідь Кузнецького: *„Т.Кузнецький . . . доповідає про шкідницьку контрреволюційну роботу групи Троцького, Зинов'єва, Каменєва і, виходячи з цього, зосереджує увагу на пильності серед нашого села і зокрема в колгоспі... Далі т. Кузнецький зупиняється в відношенні відставання колгоспу в справі уборочної, а також осінньої посівної і, виходячи з цього, зосереджує увагу на кращому відвідуванні роботи. Крім того, зупиняється на виконанні всіх господарсько-політичних кампаній, як-то страховка, м'ясозаготівля, податки і т.ін.*

Постановили:

Куткові збори по Глинницькій с/Р засуджують контрреволюційну шкідницьку діяльність Троцького, Зинов'єва, Каменєва, які своїми подлими для роб. класу ділами тихою сапою проводили шкідницьку роботу, і, виходячи з цього, зобов'язуємося з повишенням пильності до 25/IX вкласти всі потрібні гроші на страховку, а також виконать заборгованість 35 р."[17].

Отакий вимальовується зв'язок між діяльністю Троцького, Зинов'єва і Каменєва (не зрозуміло, правда, в чому ж полягають їхні „подлі" діла) з підвищенням пильності і сплатою боргів.

Архівні матеріали дають підстави твердити, що певну ролю в розгортанні репресивної кампанії, в створенні атмосфери загальної підозріливості, недовіри відіграла місцева преса. Серед

документів зберігається лист з бюро розслідувань Славутської газети „Прикордонна правда" від 28 жовтня 1933 р., який вимагає негайно розслідувати матеріал, надрукований в одному з номерів газети, та вжити *„відповідних заходів"*. Одночасно була надіслана копія цього невеличкого допису, який доречно навести повністю: *„В Глинницькому колгоспі працював на посаді завгоспа Сищук Т. За перебування його в колгоспі весь час чинить опір колгоспу. Наприклад, було послано коня в Славуту без харчів того, що було прийнято до армії. Простояв жеребець в Славуті голодний, повернувшись додому, загинув. Вдруге Сищук вкрав в колгоспі 20 дощок. Зараз іде слідство. Сищук випускав свою корову в колгоспний цикорій, і його на сьогоднішній день перемішано з болотом. За прикладом Сищука на цикорій вигнали 20 корів. Як поїхали колгоспники зайняти товар, то Сищук і його дружина вискочили і напали на колгоспників. Треба райземвідділу негайно звернути увагу на пошкодження цикорію"* [18].

Категорична і безапеляційна оцінка людини, про яку йде мова в дописі, висловлена в його назві: *„Ворог колгоспу"*. Прізвище автора не вказано. Але характерно, що на друкарському бланку листа газети „Прикордонна правда" є такий напис: *„Витяг з протоколу найвищого суду. Викриття урядовими особами прізвищ кореспондентів, а також змісту дописів, що їх передається їм для розслідування, є так само карний злочин, як і розголошення даних допиту чи слідства, або відомостів, що не підлягають викриттю, й винуватців притягається до права за арт. 104 „в", або за 117 арт. Карного код."*.

Газета, по суті, була перетворена на своєрідний додаток карних органів. Все це, звичайно, не могло не вплинути на свідомість людей, на їхню поведінку. Типовим показником цього впливу, як на наш погляд, є зміна у ставленні до критики керівництва, яка простежується у протоколах загальних зборів.

У 1928 році, на початку діяльності Глинницького машинно-тракторного товариства, його члени охоче, не вибираючи слів, критикують і голову, і членів правління. В грудні 1930 року, обговорюючи звіт правління колгоспу, люди ще почувають себе досить вільно, вказують на те, що *„...деякі члени правління одержували крам і розподіляли його поміж своїми родичами. Це помічалось за т.Шевчуком. Грубе відношення до членів артілі помічалось з боку тов.Жовнера"* [19]. А вже на зборах у січні 1933 року, які обговорювали підсумки роботи за 1932 господарський рік, критики немає, та й бажаючих виступити небагато. Протокол фіксує всього два виступи: Сищука Якима та Поліщука Степана. Перший витриманий у самокритичному дусі: *„Не хочу хвалити правління, но треба сказати, що правління наше працювало, але ж ми, колгоспники, не ставились до роботи як слід..."*. Другий виступ уже не має нічого спільного з будь-якою реальною оцінкою справ: *„Прослухав відчит правління і ревкомісії, ми бачимо великі досягнення в колгоспі проти минулого 31 року* (згадаймо ці „досягнення": весь хліб вивезений, сіяти нічим, немає навіть картоплі – **Л.Т.**), *але ж ми не повинні на цьому зупинитись, а і надалі, не покладая рук, добиватись в 1933 р. ще кращих досягнень, підвищування врожайності, здійснювати всі настанови партії та уряду і т.д. і т.д."* (так – у протоколі – **Л.Т.**). Характерна також кінцівка протоколу: *„Збори визнати цілком законними, підкресливши, що можливість задавати питання, висловлюватись, вносити побажання, міркування та предложення цілком була представлена кожному члену артілі зокрема"* [20].

Можливість була, але не було вже охочих з неї скористатися.

У фонді Глинницької артілі привертає увагу ще одна досить численна група документів: різні змістом розпорядження, вказівки, інструкції, листи керівних організацій (колгоспцентру, райвиконкому, райколгоспспілки, МТС та ін.).

Є. Горбань. „Ленінським шляхом" – скульптурний пам'ятник сталінській добі в Україні. Світлина В. Артюшенка (Київ)

Колгоспу ставиться за обов'язок надсилати в МТС 4, 9, 14, 19, 24 і 29 числа кожного місяця звіти про хід роботи. *„Недивлячись на всі нагадування й постанови ради МТС, зводки поступають несвоєчасно . . . Попереджуємо, що за ненадсилку або несвоєчасне доставлення зведень до винних будуть вживатись самі рішучі заходи"* [21].

В листах пропонують негайно надіслати відомості про кількість виключеного з колгоспу куркульсько-ворожого елементу за 1931–1932 рр., вимагають здати чавунобрухт до Славутського ливарного заводу, виділити підводи на лісовивіз та на вивезення палива зі станції Славути . . .

Вульківська сільрада доводить до відома колгоспів, що 23 березня 1932 р. *„...буде проводитись на публічних торгах продаж кулацького майна за несплату державних боргів ...Буде продаватися слідуюче: хати, клуні, хліви, коні, вози, крісла, шафи, кроваті, подушки, столи, часи, кожухи, килими, рядна"* [22]

Райколгоспспілка пропонує послуги духового оркестру Славутського прикордонного загону, *„ . . . який зможе, коли лише потрібно для колгоспу поставити концерт чи так вечір, можна звернутись до капліМейстра вищезгаданого оркестру, й він виїде в кожний час. Уплату за постановку концерту ви договоритесь на місці з ним з господарчих розрахунків"* [23].

Але найбільше листів, які вимагають від колгоспу коштів: за акції „Тракторoцентру", за зобов'язання „Сельхозснабжению", за облігації позики „П'ятирічка за 4 роки", кошти на сприяння дирижаблебудуванню, кошти за лотереї Червоного хреста та „Автодору", кошти на рахунок міжнародної організації допомоги борцям революції. І все це одночасно, і майже всі такі документи закінчуються погрозою притягти до відповідальності винних у невиконанні цих вимог.

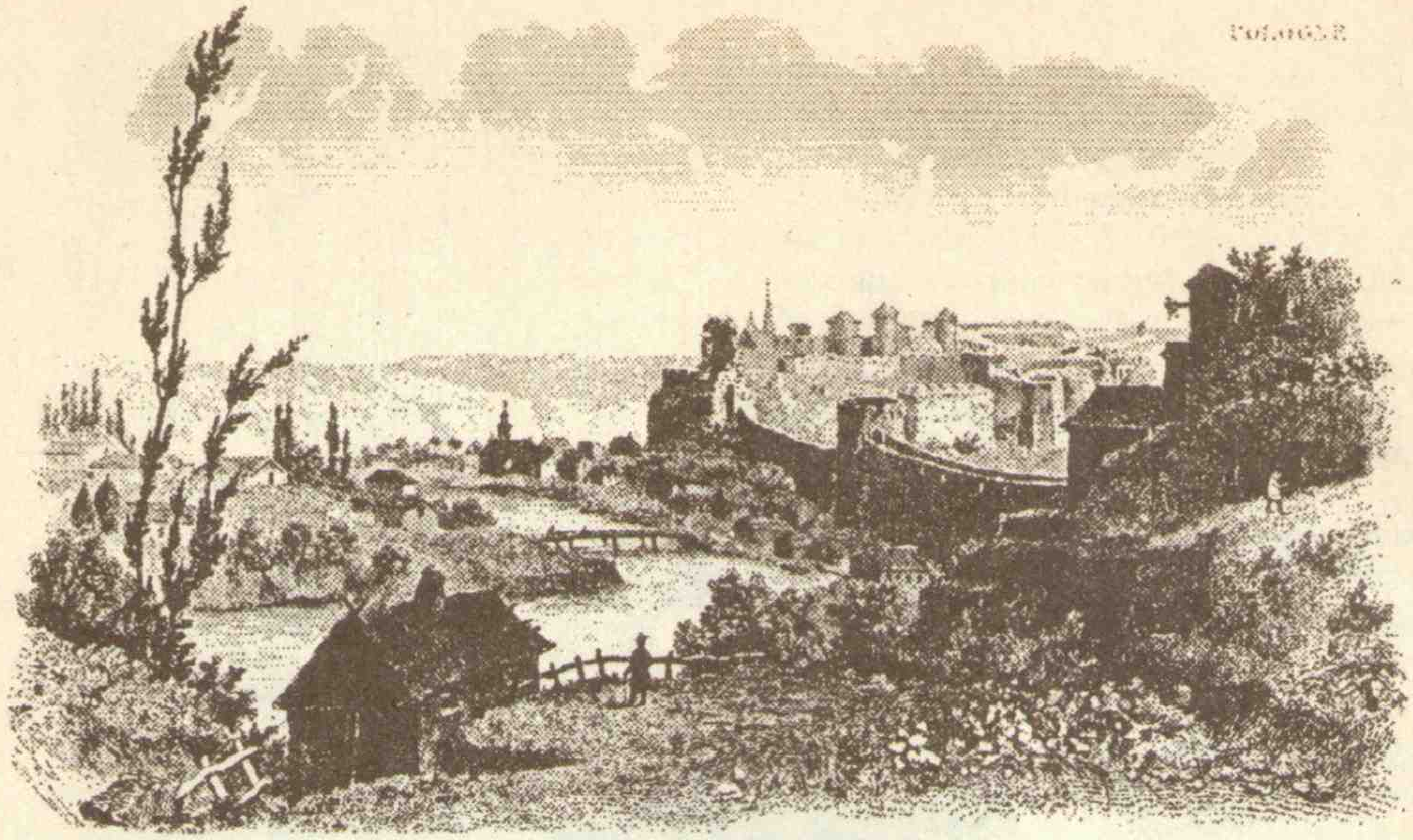
Людмила ТИМОФЄЄВА,
завідувачка історичного відділу
Хмельницького обласного
краєзнавчого музею

ПРИМІТКИ

[1] Державний архів Хмельницької області (Далі–ДАХО). – Ф. 697. – Оп.3. – Спр.1. – Арк. 130.
[2] Там само. – Арк. 135.
[3] СОЗ – спільний обробіток землі.
[4] ДАХО. – Ф. 697. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 156.
[5] Там само. – Спр. 3. – Арк. 56, 78, 83.
[6] Там само. – Спр. 1. – Арк. 34.
[7] Там само. – Арк. 2.
[8] Там само. – Арк. 34.
[9] Там само. – Спр. 32. – Арк. 2, 17.
[10] Там само. – Арк: 13.
[11] Там само. – Спр. 11. – Арк. 9, 22.
[12] Там само. – Спр. 15. – Арк. 49.
[13] Там само. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 137.
[14] Там само. – Арк. 113.
[15] Там само. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 12, 20, 21.
[16] Там само. – Арк. 32.
[17] Там само. – Спр. 25. – Арк. 111, 112.
[18] Там само. – Арк. 183, 184.
[19] Там само. – Спр. 2. – Арк. 1–4.
[20] Там само. – Спр. 11. – Арк. 5, 6.
[21] Там само. – Спр. 5. – Арк. 40.
[22] Там само. – Арк. 57.
[23] Там само. – Арк. 78.

Costumes des Paysans de l'Ukraine.

Відозву „Пам'яті втрачених сіл" (див. с.19 цього числа) було видрукувано на шпальтах газети „Сільські вісті" 28 грудня 1991 року. З того часу до правління Всеукраїнської спілки краєзнавців надійшло чимало листів-спогадів про села, які, на превеликий жаль, нині зникли з нашої землі, але назавжди залишилися у пам'яті людей, для яких кожен з цих населених пунктів був не лише географічним поняттям, а пам'ятним священним місцем витоків їхнього родоводу.

Першими підтримали ідею створення літопису „Пам'ять втрачених сіл" відомий український краєзнавець, невтомний дослідник історії оповитого легендами Холодного Яру, що на Чигиринщині, Олександр Найда; мешканець села Макіївки Смілячського району Черкаської області Іван Радько; Іван Черниш із села Карапишів Миронівського району Київської області; киянин Віктор Костенко та інші дописувачі.

Нижче ми подаємо нарис заслуженого лікаря України Івана Безручка, що нині мешкає в буковинському селищі Кельменцях, про його рідне село Патринці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У роки, коли вищі номенклатурні чини, змагаючись між собою, прагнули створити якомога більше штучних морів, цей населений пункт за черговим „грандіозним" проектом підлягав суцільному затопленню. Мешканці були примусово переселені. Минув час, і виявилося, що вода так і не дійшла до родючої долини, перетвореної на пустку чиїмось вольовим рішенням . . .

СЛЬОЗА МОЯ –
ПАТРИНЦІ

За 40 км на південний схід від залізничної станції Кам'янець-Подільський, уздовж глибокого розлогого яру, утвореного в прадавні часи однією з приток вічноплинного Дністра – річкою Студеницею, було моє рідне село Патринці.

Найдавнішою спорудою в селі вважалась дерев'яна, складена в зруб без жодного цвяха, церква, священиком у якій служив до останніх днів свого життя Костянтин Голоскевич, виходець із сусіднього села Колодіївки, батько відомого в свій час ученого, співробітника

ВУАН, автора правописного словника та інших мовознавчих праць Григорія Голоскевича.

Церква простояла тут не менше ніж триста літ і розвалилась 1981 року, невдовзі після того, як останній мешканець села Степан Берчук, фронтовик другої світової війни і син учасника визвольного походу на Шипку, вслід за іншими односельцями в зв'язку з будівництвом ГЕС на Дністрі і можливим затопленням берегів річки Студениці, мусив покинути обжите місце і переселитись на інше.

Церква вже тоді була скособочена, аж вросла в землю. Навколо її майбутньої долі точилося багато розмов, щоб її, як цінну історико-архітектурну пам'ятку, реставрувати і перенести до етнографічного музею, але справа далі розмов, на жаль, не пішла. Залишена напризволяще в покинутому людьми яру, вона опустіла, а час остаточно перетворив її на руїну. Збереглося досі єдине фото і гравюра, які виконав відомий подільський графік Сергій Кукуруза.

Другою такою історичною спорудою місцевого значення у селі вважався кам'яний млин на річці, який теж довго стояв забутий людьми у спустілому яру.

...Засновники села, видно, були дуже мудрими людьми, коли вибрали для нього саме цю місцевість. Через все село, звиваючись, як срібний ремінець, тече річка Студениця, зі сходу і заходу оточена високими, розлогими берегами яру. Навколо ліс, наче навмисне, відсунувся від річища, щоб дати місце для хат, городів, садів, захистити від холодних вітрів.

Недарма говорили, що хто не бачив Патринців, той не знає подільського Придністров'я. Туди не заїхати, ні виїхати звідти... Але земля тут благодатна, родюча – сама природа наділила цю місцевість такою славою. Через це яр, де знаходилось село, приваблював до себе поселенців у різні історичні часи. Так, на території його, як свідчить у своїй книзі „Нариси з історії Поділля" (м. Вінниця, 1927) відомий подільський історик і археолог Є. Сіцінський, зібрані черепки й кремінні знаряддя праці ще доби пізнього палеоліту та неоліту.

Пригадую, наприкінці 20-х років серед села стояла дерев'яна хата, складена також, як і церква, в зруб, в якій жив корінний хлібороб Фока Безручко. Старі люди оповідали, що в давнину у селі були всі такі хати, і це – невипадково: першими поселенцями, за переказами, були вихідці з лісових Карпат – гуцули. „Що, не вірите? – дивувалися старожили, коли хтось пробував заперечувати. – Он навіть поруч село зветься Гоцули!".

Село Патринці і його околиці поділялися на багато кутків і урочищ, які мали дуже цікаві й поетичні назви: Загорб, Завильниця, Зациплик,Ципель, Веретено, Сливна, Рідка Дубина, Підтоки, Копачів Камінь, Тисова, Обічки, Печера, Совий яр, Вогнин, Зломана, Стінка та інші. Ці місцеві найменування дуже промовисті. Ось хоча б урочище Совий яр, де водяться сови, або Стінка з видолинком – незвичайним „барометром", який протягом віків слугував жителям села, завбачуючи погодні зміни. З покоління в покоління тут передають люди цікаву прикмету: якщо хочете зранку знати, яка буде погода, треба подивитись на видолинок: якщо він при вершині мокрий (плаче) – чекайте дощу, а якщо сухий (не плаче) – погожої сонячної днини. Цей „барометр" ніколи не підводив.

За розповідями батька, мій прадід Радивон жив теж у складеній у зруб дерев'яній хаті і мав чотирьох синів: Івана, Софрона, Онікія і Терентія. Всі вони займалися хліборобством, а Софрон, крім того, був учасником походу проти турків, за що одержував все життя плату струками кукурудзи. Один із синів Радивона, Іван, оженився на Софії – прийомній дочці Івана Мельника. Вона походила з багатодітної бідної родини Петриків із сусіднього села Демшина. У Івана і Софії 1886 року народився мій батько Григорій, який прожив тут до самої смерті (1972 року), не уявляючи собі, що вже 1981-го село зникне з лиця землі як неперспективне.

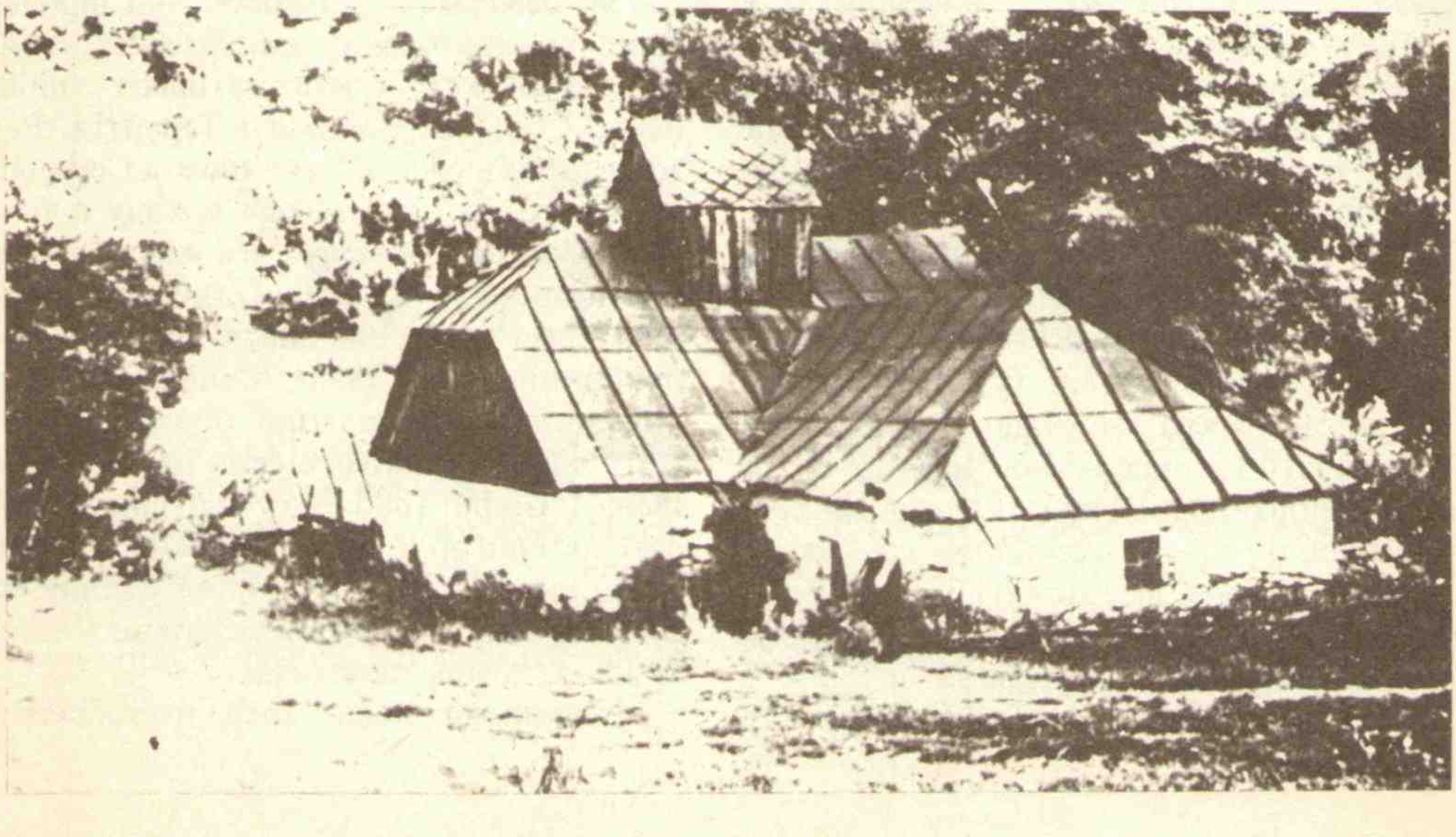
Невеличка наша хата стояла над

самою річкою, під горою Ципель. Варто було тільки вийти з неї, як відразу потрапляв у густі зарості ліщини, кизилу, шипшини, диких яблунь, груш і черешень. А далі – могутні стовбури граба, дуба, явору, білокорої берези... Цей ліс, як і річка Студениця, заслуговують на особливу увагу. Якби моя воля і сила, я б на найчільнішому місці, щоб усі бачили, поставив би пам'ятну таблицю, на якій би золотими літерами вибив: „Гриби, дикі ягоди і риба врятували життя мешканцям цього села від голодної смерті 1932 року!".

Такого багатого збору грибів та диких ягід у лісі й улову риби в місцевій річці, як це було голодного 1932 року, село, кажуть, не пам'ятало ні до того, ні після. Природа ніби спеціально змилосердилась над голодними людьми. Залишені без хліба, м'яса, вони ловили рибу, її варили й сушили про запас, так само робили з грибами та ягодами...

Одночасно з голодом в селі того року сталася ще одна біда – весняна повінь. Справа в тім, що на річці Студениці за три кілометри вище по течії в урочищі Совий яр з 1912 року функціонувала паперова фабрика, яку побудував поміщик Коцюба з сусіднього села Крушенівки. Зима 1932 року видалась багатосніжною, а надміру тепла весна наступила раптово і завчасно. Вода, яка утворилася внаслідок швидкого танення снігу, не тільки вийшла з берегів Студениці, а й зірвала фабричну греблю і ринула великим суцільним валом униз, до Дністра, змітаючи все на своєму шляху. Під час цієї повені більша частина села вздовж річки була затоплена, а деякі хати, господарські будівлі опинилися аж у Дністрі. Того року паперова фабрика припинила своє існування, а кілька жителів села, які потерпіли від повені найбільше, переселились на нове місце – на правому березі яру, або, як тут кажуть, „на горі". Серед перших поселенців був Марко Чорний, інвалід з дитинства, або, як його співчутливо іменували, „Марко кривенький", тому перше поселення з кількох хат називали довго, звичайно неофіційно, Марківцями, але, оскільки він був чоловік непримітний і невдовзі помер, то й назва з часом забулася.

Прикметно, що жителі села носили рідковживані нині архаїчні імена. Наприклад, Фок, Хризон, Комон, Олейко, Клем, Радивон, Ньонька. Знаний у навколишніх селах сільський духовий оркестр складався з музик, що мали, як на підбір, такі старовинні імена, і це викликало чимало жартів серед мешканців навколишніх сіл. Запитували: „Хто грає

на весіллі?" – „Фок, Хризон, Комон . . . " – відповідали, і цього було досить, щоб з'ясувати, звідки музики походять. Окремі жителі мали чудернацькі вуличні прізвиська: „Пиндик" (його власник розводив індиків), „Порт-Артур" (свого часу служив у морфлоті на Далекому Сході). Люди не гнівались за прізвиська, які їм давали односельці. Дехто навіть сам говорив: „Прийдете до села і запитаєте, де живе Григір Пиндик, це моє вуличне прізвисько, і вам одразу покажуть, не будете довго шукати мене . . . "

Старші жінки, на відміну від дівчат, називались по імені своїх чоловіків: Марчиха (дружина Марка), Гнатиха (дружина Гната), Павлиха (дружина Павла), Штефаниха (дружина Штефана) . . .

По війні знову сталося стихійне лихо – велика злива. Якось улітку під вечір небо над селом вкрили важкі темно-сині хмари. Запалахкотіла блискавка, вдарив грім і полив рясний дощ. Знявся страшний вітер. Дощові води, які ринули невдовзі ярами з навколишніх схилів до річища Студениці, понесли великі кам'яні брили, пісок, ґрунт, затопили миттю вулиці й городи села, зруйнували багато хат.

Страшно було дивитися на Патринці після цього двогодинного лиха: білі хати перетворилися на руїни. Оскільки люди не мали де жити, а в селі вже ходили чутки, що в майбутньому будуть перекривати Дністер, вони мусили поступово переселятись „на гору". Туди було згодом переміщено крамницю, початкову школу, відкрито фельдшерсько-акушерський пункт. Так село Патринці поділилось на дві половини: Верхні Патринці і Нижні Патринці. 1981 року вимушене переселення повністю завершилось, і благодатна долина стала пусткою. Останній мешканець села Степан Берчук, який довго не хотів полишати рідних місць, попрощавшись з землею своїх батьків і дідів, вибрався й собі „на гору", де оселились його односельці. Не забрали вони з собою тільки праху пращурів. Сільське кладовище залишилось на давньому місці – високому пагорбі, як велика спільна могила серед колишнього села, і не страшні йому ніякі води. Там і досі ховають небіжчиків. Давнє живе село стало нині селом померлих . . .

Іван БЕЗРУЧКО

На світлинах – кам'яний млин на річці Студениці та давня дерев'яна церква в Патринцях. (з родинного архіву автора).

ІРПІНЬ – ПІРНА:
ЗАГАДКА СЛОВА

Географічні назви, як і матеріальні залишки життя наших предків, дають змогу уявити далеке минуле. Посуд, крем'яні й гончарні вироби, малювання в печерах та на скелях, рештки житла – усе це матеріальні сліди давніх культур. Вивчення їх дало багато відомостей, яких нема в писемних джерелах. А про що ж можна дізнатися, вивчаючи географічні назви?

Як і коли виникли назви річок, долин, населених пунктів, тобто звідки взялися імена, що належать об'єктам, розміщеним на землі, – топоніми (від латинського „топ" – місцевість, „ономо" – ім'я)? Відомо: деякі назви на території України існують уже кілька тисяч років. Зокрема у Києві – це згадувані ще в Несторовому літописі річки Либідь, Почайна. Іноді старовинні найменування зникають, але вдається знайти документи, у яких вони засвідчені. Такою є назва сучасної річки Ірпінь.

Історик кінця XVIII – початку XIX століття Максим Берлинський виявив в архівних документах відомості про колишню її назву – Пірна. З інших джерел дізнаємося, що вона називалася іноді Репін, Рпінь, Орпень. Сучасне написання – Ірпінь – фіксується з XVIII століття. Жартівники-міфотворці вигадали навіть легенду про якусь Ірину, що нібито сиділа на пні поблизу річки, де потонув її коханий...

Та вчені дотримуються зовсім іншої думки. Так, мовознавець Ірина Железняк дійшла висновку, що найдавніша форма – Пірна – виникла ще в часи індоєвропейської єдності народів, тобто за чотири-п'ять тисяч років до нашої ери, і має один корінь зі словом „пити". Порівняймо українське „пірити" або „періщити" – про дощ. (Або ще ближче однокореневе – „пірнати" у значенні запурюватись у воду. – **Ред.**). Зміна написання зовсім не означає зміни давнього змісту. Отже, можна вважати, що Ірпінь – один з найдавніших гідронімів (назв водних об'єктів), а те, що це ймення пройшло крізь віки, засвідчує постійне замешкування Київщини. Бо тільки постійні жителі могли в дописемний період передавати з вуст в уста назви географічних об'єктів. А якщо в певній місцевості тривалий час не жили або не використовували земель, лісів, водойм, то їхні первісні назви зникали та замінювалися на інші. Особливо це стосується невеликих об'єктів.

Лідія ПОНОМАРЕНКО,
інженер-картограф

ОЙКОНІМИ СМІЛЯНЩИНИ

Нас оточує безліч річок, ставків, гір, долин, боліт і поселень, і всі вони якось називаються. Я дослідив походження назв тих осадів Черкащини, які писемно засвідчені не пізніше XVIII століття (більшість з них у середині XIX ст. увійшла до Смілянської економії), та записав місцеві перекази, пов'язані з ойконімами. Сучасні назви подаю за виданням: „Черкаська область. Адміністративно-територіальний поділ." – Д., 1989.

БАЛАКЛІЯ – село Смілянського району, лежить по обидва боки річки Мідянки, при злитті з нею р.Сріблянки та р. Балаклейки. Відоме з першої половини XVI ст. Топонім тюркського походження. Згадується в 1507, 1540 рр. в написанні „баликли" у ханських грамотах (ярликах) – копіях давнішніх ярликів, що сягають часів великого литовського князя Вітовта. Місцева назва – „балаклея". Л. Похилевич (1864) пов'язує топонім з перебуванням у тамтешніх місцях хана Балаклая. Інший дослідник Янко виводить цю назву від тюркського слова „балик" – город, фортеця, стіна.

Про Балакліївське городище згадує середньовічний історик Гвагниній, рекомендуючи збудувати на його місці сторожовий пост. Коли було засноване городище – невідомо. На думку Г. Клепатського, це сталося за Володимира Ольгердовича наприкінці XIV століття.

Село позначене на мапі Боплана (XVII ст.).

БУДКИ (ПЕРЕГОНІВКА) – село Смілянського району, лежить на лівому березі р. Мідянки, засноване втікачами-переселенцями з Поділля. Як гадає татарський ономаст Ю. Гарипова, назва походить від татарського „баткак" – заболочене місце, багно. З другої половини XIX століття село перейменовано на Перегонівку. Така була воля графа О. Бобринського, який „переганяв" цим шляхом людей для роботи на смілянських цукроварнях.

Легенда. Одного разу на тамтешньому виселку зупинилися цигани. На видноті стояли різнобарвні кибитки (будки) на колесах. Ци ани поїхали, а місцевість стала зватися Будки.

ЗАЛЕВКИ – село Смілянського району, розташоване при впадінні струмка Сунка в р. Тясмин за чотири версти від містечка Сміли. (Похилевич, 1864). Згадується 1778 р. (Арх. ЮЗР, т.І, 333). Вочевидь це є відапелятивне утворення від польського слова „залев", zalewi – заплава, низовина, заливні луки.

За народною версією, місцевість заселена тими, хто втікав за межі фортеці Любомирських, що була в північно-східній частині Смілянщини на крутому березі Тясмину – „за левки".

КОСТЯНТИНІВКА – село Смілянського району. Засноване 1622 р. черкаським старостою Костянтином Вишневецьким, лежить на правому березі р.Мідянки.

Слобода Константинов позначена на мапі Боплана (XVII ст.).

ГОЛОВ'ЯТИНЕ – село Смілянського району, лежить на березі р.Тясмину. Відоме з початку XVIII століття – як Олов'ятин, польською мовою Holopiatyn, Cholowiatyn (В. Антонович). Вочевидь, це антропонім від особової назви Лов'ята (Олов'ята). У матеріалах з української антропонімії засвідчено прізвище Лов'ятинський.

Не виключено, що в основі назви може лежати гідронім, тому що річка в давнину мала назву – Лов'ятинка.

Легенда. З незапам'ятних часів на невеличкій річці, яка впадає в Тясмин, оселився селянин на прізвисько Голоп'ятий, що втік від свого пана. Відтоді й річка стала зватися Голоп'яткою, а поселення – Голоп'ятином.

СУНКИ – село Смілянського району, розміщене при витоці струмка з одноіменною назвою, що в Мотронинському лісі. (Похилевич, 1864). Назва гідронімічного походження, відома з XVII століття. Як гадає Є.Мурзаєв, топонім утворений від тюркського „суун" – мокре місце, вода. У монгольській мові „усан" – вода, „усанка" – річка. У матеріалах з української антропонімії засвідчене прізвище Сунка.

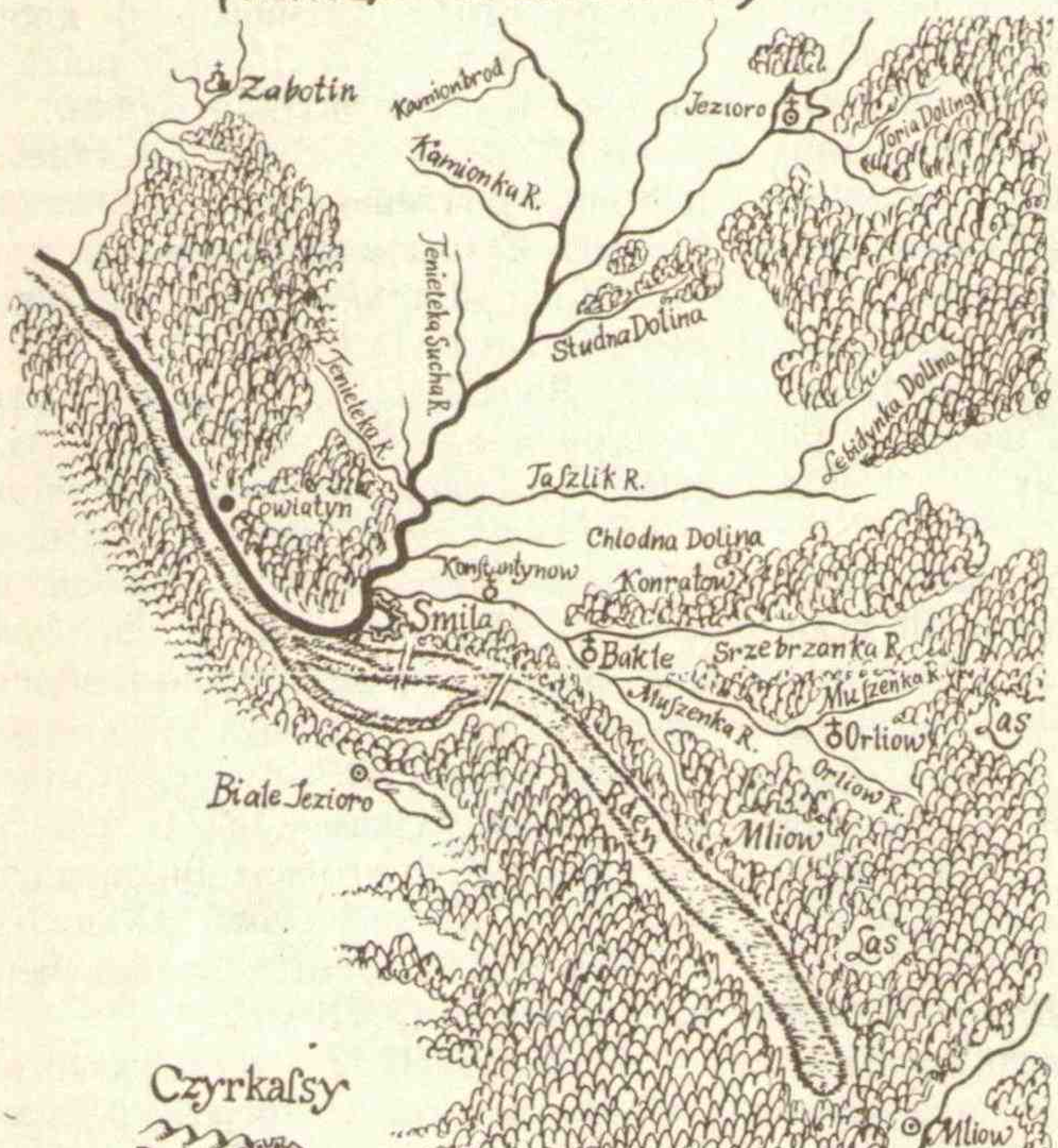
СМІЛА – місто обласного підпорядкування, розташоване обабіч ріки Тясмину при впадінні в нього лівого допливу Мідянки. Як поселення відоме з XVI ст. (між 1533 і 1544 рр.) і згадується в писемних джерелах як селище Яцькове (Юськове) – Тясмине (Тясмин).

Містечко Сміла позначено на мапах Гійома Боплана (XVII ст.) та Кристофера Вайгеля (перша чверть XVIII ст.).

Сучасний ойконім краєзнавці пов'язують з особою легендарної розвідниці (Л. Бобринський), визволительки краю (М. Махаринець), сміливої козачки (В. Смовж). На думку Л. Махновця, первісне поселення на місці сучасної Сміли сягає XII ст. – це був кочівницький город так званих чорних клобуків на лівому березі Тясмину – Кулдюрів (у перекладі з тюркської означає життєдайний).

Найвірогідніше пояснення походження гідроніму „Тясмин" слід шукати у слові спорідненої з нашою лужицької мови tsmen (чмен), тобто „болотисте місце", що й відповідає тамтешньому ландшафту.

ФРАГМЕНТ БОПЛАНОВОЇ МАПИ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (кінець 40 років 17 ст.)

Володимир НИКИФОРОВ,
науковий співробітник експозиційного відділу краєзнавчого музею м. Сміли Черкаської області

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: ХРОНІКА 1990–1992

27 березня 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд краєзнавців України. Його делегати заслухали програмні доповіді: академіка АН України П.Тронька – „Досвід і проблеми історичного краєзнавства в Україні", члена-кореспондента АН України О.Маринича – „Стан та завдання географічного краєзнавства в республіці", члена-кореспондента АН України А.Непокупного – „Роль краєзнавства в дослідженні культури".

В обговоренні актуальних проблем розвитку українського краєзнавства взяли участь: І.Кудин (Львів), Г.Гуртовий (Торчин Волинської обл.), В.Смоленський (Харків), О.Коваленко (Чернігів), А.Бачинський (Одеса), А.Зінченко (Вінниця), Р.Лях (Донецьк), М.Іщенко (Канів Черкаської обл.), Б.Ткаченко (Лебедин Сумської обл.), В.Лавренюк (Тернопіль), Г.Шаповалов (Запоріжжя), І.Пащук (Рівне), А.Трубачук (Дніпропетровськ), В.Милодан (Севастополь), кияни О.Апанович, І.Винниченко, І.Гончар, С.Заремба, Ю.Кугульчинський, Л.Орел, В.Тимофієнко, М.Ходаківський та інші делегати.

Після активних дебатів, глибокої зацікавленої розмови на з'їзді було проголошено утворення Всеукраїнської спілки краєзнавців з метою об'єднання всіх досі розпорошених краєзнавчих сил. З'їзд ухвалив Статут цієї благодійної творчої громадської організації, сформував керівні органи Спілки – правління і ревізійну комісію.

Головою правління Всеукраїнської спілки краєзнавців було обрано Петра Тронька, заступниками голови – Галину Косян, Анатолія Непокупного, Лерія Макаренка, відповідальним секретарем Юрія Данилюка, головою ревізійної комісії Євгена Скляренка.

Учасники з'їзду прийняли звернення „До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє".

10–11 січня 1991 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців і Міністерство культури України провели в Києві нараду з проблем та перспектив розвитку краєзнавства в Україні, у якій взяли участь директори обласних краєзнавчих музеїв і керівники місцевих осередків Спілки.

23 квітня 1991 р. В Києві відбувся пленум правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. Учасники пленуму заслухали доповідь голови правління Спілки академіка АН України П.Тронька „Про чергові завдання Всеукраїнської спілки краєзнавців" та інформацію в. о. відповідального секретаря правління Спілки Н.Юнак „Про деякі зміни та доповнення до Статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців". У дебатах виступили: В.Лавренюк (Тернопіль), П.Арсенич (Івано-Франківськ), М.Крачило і О.Романець (Чернівці), О.Нестуля (Полтава), Б.Ткаченко (Лебедин Сумської обл.), І.Пащук (Рівне), С.Фарина (Кременчук Полтавської обл.), М.Манько (Суми), М.Пономаренко (Золотоноша Черкаської обл.), Д.Мариненко (Харківщина), кияни І.Хоменко, Л.Проценко, В.Замлинський,

М.Ходаківський, С.Чайковський, І.Ушета, К.Новохацький. З заслуханих питань прийнято відповідні постанови.

На пленумі було дообрано нових членів до складу правління та президії правління Спілки, затверджено керівників громадських комісій при правлінні Спілки: архівної – К.Новохацького, бібліотечної – А.Комську, видавничої – І.Ушету, географічно-природничої – І.Мельничука, історичної – С.Кота, міжнародних зв'язків – Г.Косян, мовно-ономастичної – А.Непокупного, пам'яток історії і культури – В.Вечерського, пропагандистсько-інформаційної – Є.Парійського, музейної – С.Верговського, туристсько-екскурсійної – І.Ганюкову, фольклорно-етнографічної – Г.Скрипник, дослідження некрополів – Л.Проценко, молодіжної – І.Винниченка; створено комісію по премії імені Дмитра Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців на чолі з членом-кореспондентом АН України Ф.Шевченком.

Пленум перевів відповідального секретаря Ю.Данилюка на громадську посаду заступника голови правління Спілки. Учасники пленуму звернулися до громадян України з ініціативою створення в Києві Пантеону пам'яті видатних діячів української державності, науки і культури, похованих за її межами, а також до всіх громадських організацій і творчих спілок України з закликом до плідної співпраці на ниві краєзнавства.

25 квітня 1991 р. Відбулася установча конференція Хмельницької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

17 травня 1991 р. Відбулася установча конференція Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

29 жовтня – 1 листопада 1991 р. Академія наук України, Інститут історії України, Міністерство культури України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Кам'янець-Подільський педінститут, Український фонд культури провели у Кам'янці-Подільському Хмельницької області V Всеукраїнську конференцію „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного й культурного відродження України".

Учасникам конференції надіслав привітання Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук.

На пленарних засіданнях було заслухано доповіді: голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка АН України П.Тронька – „Акт про проголошення державної незалежності України та його історичне значення в долі українського народу"; заступника директора Інституту історії України АН України С.Кульчицького – „Українська історична наука на сучасному рубежі розвитку суспільства"; заступника Міністра культури України В.Врублевської – „Роль культурно-освітніх установ України в розвитку історичного краєзнавства"; заступника голови Служби безпеки України Г.Ковтуна – „Репресії 20-х–40-х – початку 50-х років в Україні: витоки і уроки трагедії"; завідувача відділом Інституту історії України АН України В.Горбика – „Звід пам'яток історії та культури і його місце у збереженні історико-культурної спадщини України"; завідувача відділом Інституту мовознавства АН України, члена-кореспондента АН України А.Непокупного – „Актуальні ономастичні аспекти краєзнавства"; завідувача кафедрою Кам'янець-Подільського педінституту І.Винокура – „Історичне краєзнавство на Поділлі"; завідувача відділом Інституту історії України АН України Ю.Пінчука – „Микола Костомаров і ідеї суверенності України"; завідувачки кафедрою історії України Дніпропетровського державного університету, голови Дніпропетровського обласного товариства краєзнавців Г.Швидько – „Дмитро Яворницький як один з фундаторів історичного краєзнавства в Україні"; академіка АН України П.Тронька – „Михайло Грушевський та його роль у розвитку історичного краєзнавства в Україні".

Під час конференції відбулися

засідання секцій („Методологія та методика історичного краєзнавства", „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність", „Історіографія та джерела", „Історія та культура національних меншин в Україні", „Актуальні питання історії міст і сіл України", „Дослідження регіональних проблем історії промисловості та сільського господарства", „Голод 1932–1933 рр.: причини і наслідки трагедії", „Масові репресії 20–30-х – початку 50-х рр. в Україні: регіональний аспект проблеми", „Церковна історія та культура в духовному відродженні України", „Історичне краєзнавство в навчальних закладах", „Проблеми вивчення та збереження української національної культурної спадщини", „Розвиток історичного краєзнавства на Поділлі", „Регіональні аспекти дослідження історії України", „Роль музеїв у дослідженні рідного краю", „Діяльність бібліотечних установ України у розробці краєзнавчої бібліографії") та круглого столу з питань використання архівних документів.

6–7 лютого 1992 р. Міністерство культури України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Інститут історії АН України, управління культури Черкаського облвиконкому та Канівський міськвиконком провели в Каневі науково-практичну конференцію „Канівщина на шляхах виникнення козацької держави та проблеми збереження історичних ландшафтів". Під час роботи конференції відбулося установче засідання Канівського осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців.

23–24 квітня 1992 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців, Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, Дунаєвецький районний відділ народної освіти та Дунаєвецька центральна районна бібліотека провели в м.Дунаївцях науково-практичну конференцію „Поділля в період визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.".

Під час роботи конференції відбулося установче засідання Дунаєвецької районної організації Спілки. Учасники конференції взяли участь у відкритті музею Мелетія Смотрицького та меморіальної дошки видатному просвітителю на його батьківщині в селищі Смотричі.

12–14 травня 1992 р. Український Інститут туризму, Інститут історії України АН України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Центр пам'яткознавства АН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Черкаський державний педагогічний інститут, акціонерне товариство „Укрпрофтур" провели в Черкасах Всеукраїнську науково-практичну конференцію „Туризм і завдання національно-культурного відродження України".

Наприкінці травня 1992 р. в Полтаві відбулася наукова конференція „Релігійна традиція в духовному відродженні України". Серед її організаторів були Комісія Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження, інститути історії України, філософії, політології і міжнаціональних відносин АН України, Міністерство культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Полтавське наукове товариство краєзнавців, місцевий педінститут та обласне відділення Українського фонду культури.

21–23 вересня 1992 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців, Київська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Переяслав-Хмельницький філіал Київського державного педагогічного інституту ім.М.Драгоманова та Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник провели у Переяславі-Хмельницькому Всеукраїнську наукову конференцію „Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури".

4 листопада 1992 р. У прес-центрі Міністерства закордонних справ України відбулася презентація збірника науково-публіцистичних матеріалів „Репресоване краєзнавство".

ПОВІДОМЛЯЮТЬ АКТИВІСТИ СПІЛКИ

ЛІВОБЕРЕЖНО-ПРИДНІПРОВСЬКИЙ КРАЙ

Новий предмет з'явився цього навчального року в розкладі занять другокурсників Лубенського лісового технікуму. Це 50-годинний факультативний курс „Історія рідного краю", розроблений викладачем історії України В. Козюрою.

За програмою факультативу, крім лекцій, проводяться зустрічі з цікавими людьми. Так нещодавно гостями технікуму були відомий український письменник В. Малик та заслужений журналіст України Б. Ванцак (який разом з В. Козюрою підготував до друку навчальний посібник „Історія рідного краю".

Факультатив передбачає також вивчення експозицій місцевого історико-краєзнавчого музею, багатокілометрові подорожі шляхами Лубенщини. Нещодавно студенти побували на Кургані Скорботи, де буде зведено пам'ятник жертвам голодомору 1932–1933 рр., оглянули архітектурний ансамбль Мгарського Спасо-Преображенського монастиря.

В.ЛИСАК

м. Лубни

ЗАПОРІЗЬКО-ДНІПРОВСЬКИЙ КРАЙ

Дійовим центром первинного осередку дослідників рідного краю став кабінет краєзнавства, створений у Шевченківській середній школі Куйбишевського району. Ще 1991 року тут було видано збірник краєзнавчих праць членів шкільного гуртка. Наступного року вийшов друком посібник з краєзнавства для вчителів історії 9-х класів. Нині готується подібний посібник для викладачів 8-х класів.

Завдяки пошуковій роботі вчителів та юних дослідників у кабінеті зібрано архівні матеріали, краєзнавчу літературу, замальовки та світлини з зображенням археологічних, історичних та мистецьких пам'яток району.

На нашу думку, Міністерству освіти України варто було б створити районні (або міжрайонні) кабінети краєзнавства в усіх областях. Це б дуже сприяло поглибленому вивченню школярами природних та історичних скарбів батьківської землі.

Сергій ШЕВЧУК,
вчитель історії

с. Шевченківське

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ КРАЙ

27-28 березня 1992 р. в Одесі відбулася друга обласна історико-краєзнавча науково-практична конференція, присвячена 200-річчю заснування Одеси, що відзначатиметься 1994 року, і 25-річчю утворення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Пленарне засідання конференції відкрив голова оргкомітету, завідувач кафедрою історії України Одеського держуніверситету доцент В.Ващенко. Заступник директора Інституту історії АН України С.Кульчицький виступив з програмною доповіддю "Перспективи розвитку історичної науки в Україні".

За пропозицією обласної координаційної ради з історичного краєзнавства було проголошено створення Одеського товариства краєзнавців. Головою правління обрано професора кафедри історії України Одеського держуніверситету Анатолія Бачинського.

Наступного дня працювали секції. У роботі конференції взяли участь краєзнавці з Києва, Вінниці, Кіровограда, Тернополя, Херсона та Москви.

7 травня 1992 р. відбулося перше засідання правління Одеського товариства краєзнавців. На ньому було обговорено основні напрями діяльності, сформовано секції.

Товариство підготувало до видання збірники матеріалів під загальною назвою "Історичне краєзнавство Одещини". Вже вийшли перший та другий випуски, на черзі – третій та четвертий.

Вадим ХМАРСЬКИЙ,
секретар Одеського товариства краєзнавців

ГОТУЄТЬСЯ ВСЕУКРАЇНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ КРАЄЗНАВЦІВ

Інститут історії України Академії наук України, Міністерство освіти, Міністерство культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Український фонд культури, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства АН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки проводять **у вересні 1993 року в місті Луцьку VI Всеукраїнську конференцію „Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатовікових національних традицій України"**.

На пленарному та секційних засіданнях передбачається розглянути такі основні питання: *етапи формування української державності; державна атрибутика України: історія і традиції; історичний розвиток окремих регіонів України; історичні міста України: шляхи збереження їхньої самобутності; проблеми збереження української національної культурної спадщини; досвід і проблеми підготовки „Зводу пам'яток історії та культури"; церковна історія та культура в духовному відродженні України; масові незаконні репресії як засіб формування і функціонування тоталітарної системи; історичне краєзнавство в вищих навчальних закладах та культурно-освітніх установах; музеї як центри історико-краєзнавчої роботи; персоналії краєзнавців України; історичне краєзнавство на Волині.*

Оргкомітет надаватиме перевагу доповідям і повідомленням, присвяченим новим, малодослідженим проблемам історичного краєзнавства. Тези доповідей (мова українська) обсягом 2 сторінки машинопису з короткими відомостями про автора (на окремому аркуші) надсилати за адресою: Київ–1, вул. Грушевського, 4, Інститут історії України; телефон для довідок 228 – 53 – 05.

Тетяна ГРИГОР'ЄВА

КОНГРЕС ГУЦУЛІВ

Івано-Франківська обласна державна адміністрація, Івано-Франківське, Верховинське, Косівське та Львівське товариства „Гуцульщина" спільно з Українським світовим об'єднанням гуцулів проводять **17 – 22 серпня 1993 року в Івано-Франківську Перший міжнародний конгрес гуцулів „Гуцульщина в незалежній Україні та перспективи її національного й духовного розвитку"**.

На науковій конференції Конгресу порушуватимуться найактуальніші питання з історії та культури цієї етнічної групи українців, працюватимуть секції з історії, етнографії, літератури, фольклору, архітектури, народного та образотворчого мистецтва.

Мета Конгресу – вперше зібрати вихідців з Гуцульщини, яких доля розкинула по всьому світові, та організувати їх у Міжнародну асоціацію гуцулів, заснувати видавничий центр.

Просимо всіх бажаючих повідомити про згоду взяти участь у Конгресі з зазначенням теми доповіді чи повідомлення (тези обсягом до 5 сторінок машинопису в двох примірниках).

Під час роботи Конгресу відбудуться святкові урочистості, концерти, виставки. Хто бажає подати свої матеріали на виставки, просимо також заздалегідь повідомити оргкомітетові Конгресу за адресою: 284004, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Грушевського, 21.

Петро АРСЕНИЧ

ОГЛАВ

Складання та макетування цього числа здійснено на комп'ютерній системі , наданій Фондом катедр українознавства (ФКУ) при Гарвардському університеті США. Відрудковано в друкарні, наданій також вищезгаданим Фондом. Редакційна рада, редакція і видавці журналу щиро дякують жертводавцям ФКУ.

Рукописи не рецензуються. За наукову вірогідність і точність інформації відповідають автори публікацій

ДОПЕРЕДПЛАТА „КРАЄЗНАВСТВА” НА ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ ВСІМА ВІДДІЛЕННЯМИ ЗВ'ЯЗКУ. ІНДЕКС У КАТАЛОЗІ ПЕРЕДПЛАТНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ – 74267

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ: 252001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4.

Адреса електронної пошти: pamukr @ sovam. com Телефакс: 044/ 220-64-74.

Телефони: 228-02-38, 293-89-68, 416-14-04

74267

Ціна вільна

Допередплата „Краєзнавства" на друге півріччя здійснюється всіма відділеннями зв'язку

ISSN 0131–2685 КРАЄЗНАВСТВО, 1993, ч.1(29), 1-48